

LIV OCH DÖD I ANTIKENS GREKLAND OCH ROM

Fördjupningstematik från Världskulturmuseernas digitala lärplattform

ANTIKEN

Av KENNETH SILVER, FD, intendent Grekland-Rom-Cypern

CC BY-NC 4.0

NO AI TRAINING

Innehåll

Jordbruket	4
Jordägande, lantbruk och bönder	4
Hur såg antikens jordbruk ut och vad odlade man?	7
Stadsliv jämfört med livet på landet	10
Slavar och slaveri	14
Grekland och den grekiska världen	14
Rom och den romerska världen	16
Slavars status och öde	16
Hur viktigt var då slaveriet under den klassiska antiken?	19
Familjer, kvinnor och barn	21
Grekland	21
Rom	22
Äktenskap, kvinnor, rättigheter och jämställdhet under antiken	23
De "första" kvinnorna	23
Grekland och Rom	24
Äktenskap och lagstiftning	24
Kvinnans ställning och hemgiften	29
Skilsmässor	30
Demografi och sjukdomar i antiken	31
Befolkningssiffror och medellivstider	31
Hygien, sjukdomar och dödsorsaker	33
Förbättrad folkhälsa och livskvalitet eller förklaring till undergång?	34

Kriminalitet, brott och brottslingar under antikens tid	36
Död och begravning	38
Antikens syn på döden och livet efter detta	38
Begravningar av de döda som en källa till liv	40
Antikens gravgårdar	41
Begängelsform och begravningssätt	45
Begravningskulturen i antikens Grekland	46
Utläggningen av kroppen (<i>prothesis</i>)	46
Transport av kvarlevorna till begravningsplatsen (<i>ekphora</i>)	50
Klagovisorna – lamentationen	53
Förorening versus rengöring	55
Deposition av kroppen i marken	56
Begravningskulturen i Romarriket	63
Begravningar, geografi och topografi	63
Begängelsform och begravningssätt	66
Begravningsindustrin under romartiden	70
Dödsögonblicket, förberedelser för begravning samt utläggningen av kroppen	72
Sorg, klagan och åminnelse	73
Kortegen - transporten av kvarlevorna till begravningsplatsen för begravning	74
Deposition av kroppen eller kvarlevorna: valet av ett sätt att begrava	75
Kremering	80
Åminnelse och rengöring	81

Mer innehåll hittas via www.varldskulturmuseerna.se/digitala-resurser/skolprogram-online/antiken/

[Antiken - Världskulturmuseerna](http://www.varldskulturmuseerna.se/)

Jordbruket

Jordäggande, lantbruk och bönder

Från behandlingen av de grekiska statstaterna kommer vi ihåg att det grekiska samhället bestod av hundratals mindre eller större statsstater som det oaktat delade vissa gemensamma drag. Samtidigt fanns det naturligtvis en hel del skiljaktigheter. En gemensam sak var att det fanns en kärnbebyggelse (*polis*) där största delen av medborgarna (*polites*) bodde. Livsnödvändigheten var alltid att statsstaten omgavs av ett bördigt jordbruksbälte, det vill säga inlandet (på grekiska *chôra* eller *ge*) som garanterade en tillräcklig tillgång till spannmål, livsmedel och råvaror som behövdes för självförsörjningen. Jordbruket handlade framför allt om mat, alltså att en regelbunden och nöjaktig tillgång till föda, vilket för sin del ganska långt avgjorde hurdan livskvaliteten och hälsan för antikens befolkning skulle se ut i framtiden. Därför är det sant som ett påstående att största delen av människorna i Grekland sysselsatte sig med jordbruk och dessa människors antal uppgick säkert till 80–90% av befolkningen.

Att äga jord och producera livsmedel var för många inte bara en överlevnadsfråga under antiken. Genom Greklands hela klassiska historia avgjorde nämligen *markägandet* eller för att vara exakt *spannmålsproduktionens* nivå till vilken samhällsklass man tillhörde. Inkomstklassen, det vill säga en persons ekonomiska förutsättningar och spannmålsproduktionen nivå, avgjorde å sin sida direkt vilket politiskt och militärt ansvar en medborgare kunde samtidigt inneha.

Omvänt sagt, redan det att en person tillhörde den jordäggande klassen som en bonde gjorde, och kunde uppnå inkomstklassens minimikrav med tanke på spannmålsproduktion, medförde automatiskt att han räknades ingå i samhällets elit. Förutom det här hade eliten ännu en egen, intern rangordning. Faktum är dock att majoriteten av befolkningen i Grekland föll hela tiden utanför dessa kategorier, vilka också låg som grund för samhällsklasserna och -ordningen. En person som till exempel saknade odlingsbar mark tillräknas genast den fattigaste klassen (*thetes*) i samhället. Medlemmarna i denna grupp, som alltså inte var jordäggande, uteslöts kallt från alla offentliga tjänster, emedan de nog kunde söka tjänst hos de andra samhällsklasserna. Det är möjligt, även om det förblir ganska oklart i det här sammanhanget, att en del bönder kunde samtidigt också ha varit fastighetsägare i städerna. Det vill säga, det är möjligt att vissa bönder levde ett slags dubbelliv och pendlade mellan landsbygden och städerna.

I Rom blev ägandet av "publikt land", kallat av romarna *ager publicus*, allt vanligare efter det andra puniska kriget (218–201 f.Kr.) och medförde de största ekonomiska förändringarna inom den romerska ekonomins historia. Ursprungligen kom markerna i romersk besittning i samband med erövringarna och genom rakt statligt ingripande, vilket gjorde att de juridiskt uppfattades som "romersk egendom". Därefter uthyrdes de statliga ägorna oftast för en nominell summa till individer från den övre klassen, vilka med tiden tog för givet att dessa marker *de facto* var "deras privata egendom".

Det var just i dessa erövrade områden som storgodsägarna många gånger grundade omfattande jordbrukskollektiv, vilka går under benämningen *latifundia*, och vilka kommer att behandlas i detalj senare. Överklassens godsägare bodde inte nödvändigtvis alls på ort och ställe, även om de kanske besökte sina gårdar då och då.

Det subtropiska Medelhavsklimatet som utmärks av torra, väldigt varma somrar och milda vintrar med riklig nederbörd är under normala förhållanden optimalt för jordbruk och ger riktigt goda skördar. Självförsörjande (*autarkeia*) ansågs därför genom tiderna vara viktigt, både på ett nationellt, och privat plan. Den senaste forskningen har dock framlagt bevis för på ett intressant sätt att det inte var särskilt sällsynt att klimatcyklerna slog fel också i Medelhavsområdet med ännu högre medeltemperaturer och en minskad nederbörd, vilket resulterade i torka och ett halvökenklimat.

I forna tider betydde torka alltid missväxt och stora problem. I det värsta fallet blev det hungersnöd, en tvångsförflyttning till annan ort eller resulterade till och med i en total kollaps av en kultur. I Grekland var jordbruket särskilt utmanande beroende på att terrängen redan normalt är stenig, bergig, torr och ojämn, en dellösning till vilken var terrassodling. Om det var torrt, men ändå möjligt att odla, kunde man i vissa fall utnyttja konstgjord bevattning som ett botemedel, vilket såklart effektiverade jordbruket. Ett tredje sätt var att försöka motverka de negativa effekterna genom att odla växter som bättre tålde Medelhavsklimatets växlingar.

På gräsrotsnivå skulle bondens livskvalitet till en hög grad ha berott på odlingsmarkens storlek och gårdens produktionskapacitet. I verkligheten kunde kvaliteten på markerna (*ager*) variera ganska mycket och även en enda familjs ägor vara splittrade över ett större geografiskt område, vilket försvårade arbetet. Familjeägda gårdar gick ofta i arv som släktgods, generation efter generation. Gällande det praktiska arbetet, fanns det i Grekland lyckligtvis en stark tradition av samarbete och delande av arbetsbördan. Ibland gick det ännu längre för det var också vanligt att verktyg och arbetsdjur som hästar och åsnor utnyttjades kollektivt. Byns män arbetade åkrarna antingen själva, tillsammans med andra medborgare eller med hyrd arbetskraft, tjänare eller slavar. Däremot var det inte alls säkert att markägaren alltid arbetade på sin egen mark, utan arbetet kunde likväl utföras av slavar. Detta fenomen är väl dokumenterat i historiska källor och var speciellt vanligt hos större godsägare även i Grekland.

Medelhavsmuseets samlingar, MM 2014:003. Relief eller stela i marmor från senromerska tid ca 100–300 e.Kr. Föreställer med stor sannolikhet en familj. Till höger en kvinna med ett barn i famnen, och till vänster en man. Personerna är iklädda långa mantlar, en *himation* med huva, en slags *bondkläder*. Under syns annan klädsel. Har varit rödfärgad. Storlek: ca 23 x 13 x 2 cm.

De allra minsta jordbruken (omkring 0,5 hektar) var de som var mest utsatta. Dessa var närmare bestämt för små för att familjen skulle ha klarat sig enbart på avkastningen. Det som ytterligare försvårade läget var att det alltid var svårt att finna kompensande aktiviteter eller andra odlingsmarker. Småbrukaren kan väl ha jobbat veckan runt, från soluppgång till solnedgång, och ändå var livet utan tvivel väldigt tufft. Bondens liv var verkligen en motsatsernas värld. Å ena sidan idealiserades, prisades och uppskattades bondens liv högt i antikens litteratur. Men verkligheten var hela tiden den att de flesta arbetare hade alltför långa, hårda dagar – dag ut och dag in – för att producera det överskott som behövdes för den ägande elitens ofta överflödande livsstil, vid sidan av den primära familjens överlevnad.

En annan orsak till den relativt stora arbetsbördan hos landsbygdsbefolkningen var att jordbruket var ur teknologisk synvinkel ytterst enkelt i brist på mekanisering. Allt arbete utfördes manuellt eller med hjälp av dragdjur. Bristen på mekanisering kompensades till en viss grad med ersättande, oftast billig eller helt gratis slavarbetskraft. Slaveriets existens blev samtidigt ett hinder till en teknisk utveckling, eftersom det helt enkelt inte var nödvändigt, då utomstående arbetskraft alltid var tillgänglig till ett lågt pris och vid behov kunde ersättas. Mycket av arbetet på landsbygden var dessutom säsongartat och fokuserat till skördetiden. Under antiken fanns det heller inga samhälleliga begränsningar eller överenskommelser om hur något arbete skulle utföras eller hur mycket arbete var tillåtet. En direkt konsekvens av begränsningarna var att

produktiviteten på antikens gårdar enligt modern måttstock blev låg. Oftast var nog skörden tillräcklig för att garantera ett existentiellt minimum, men i sig själv förklarar fenomenet varför de flesta i samhället var bundna till jordbruken. De som levde kvar på landet var trots alla motgångar trots allt bättre lottade än majoriteten av befolkningen som bodde i storstäderna särskilt under romartiden.

Med tanke på livsmedlens kvalitet och kvantiteten kunde antikens Grekland självfallet aldrig tävla med Romarrikets mångfald och den enorma produktionen, som var utlokaliserad till provinserna särskilt med tanke på till exempel spannmålsproduktionen. Handel och speciellt långdistanshandel med import av de mest varierande råvaror och livsmedel var då vardag. Märkvärdigheten under romartiden var visserligen den att Italien bara stod för en liten del av odlingsmarkerna och jordbruksproduktionen, då det mesta som behövdes kom från provinserna i olika former, som livsmedel, råvaror eller skatter.

Hur såg antikens jordbruk ut och vad odlade man?

Under romartiden fanns det ett tredelat jordbrukssystem där man antingen odlade åkrarna (*ager*) eller lämnade dem obearbetade i ett återkommande rotationssystem. Vindruvsodling, trädodling och odling av andra ätbara växter eller frukter ägde rum i särskilda trädgårdar (*hortus*). De områden som låg längst borta från bebodda trakter, men vilka fortfarande ingick i ekosystemet, var skogarna (*silva*).

På ett generellt plan skiljde sig det romerska jordbruket inte alltför mycket från det grekiska, med undantag av att man i vissa regioner i Italien hade infört specialisering, till exempel, inom boskapsskötseln. Det märkliga var dock det att även om romarna inte var ett dugg intresserade av vetenskaper för vetenskapens skull, tog de jordbrukets utveckling på ett ytterst stort allvar. Romarna hade därför till och med ett antal olika handböcker i hur jorden skulle brukas och hur till exempel lantgods skulle administrativt sätt bäst förvaltas.

Här utmärkte sig författare som Marcus Porcius Cato d.ä. (234–149 f.Kr.), M. Terrentius Varro (116–27 f.Kr.), Lucius Junius Moderatus Columella (4–70 e.Kr.) eller Rutilius Taurus Aemilianus Palladius (5:e århundradet e.Kr.), senantikens enda författare inom området, vilka alla skrev en hel del om jordbruk. I jordbruksmanualerna fanns det också detaljerade uppgifter om hur slavdriften skulle organiseras för att bäst tjäna jordbruket och samhällets produktivitet.

Romarnas förkärlek till jordbruksfrågor avslöjades tydligt redan under sen republikansk tid i samband med förstörelsen av det största konkurrerande riket i Medelhavsområdet, nämligen Karthago i Nordafrika år 146 f.Kr. Att det till exempel fanns ett bibliotek som representerade ett halvt årtusende av civilisation i Karthago vet vi från Roms mest lärda man och produktiva författare Varro, som skrev om jordbruket i *Rerum Rusticarum de Agri Cultura* (1.1.10) samt Plinius d.ä. (levde 23–79 e.Kr., *The Natural History*, 18:23). Den romerska Senaten beordrade att Karthago bokstavligen skulle jämnas med marken och till och med skickade en kommitté för att övervaka det.

En viktig orsak till de knapphändiga uppgifterna om Karthagos ursprungshistoria är att arkiven och biblioteken avsiktligt förstördes i samband med att staden utplånades. Det enda verk man räddade var den välkända kartagiska författaren Magos 28 utmärkta volymer om jordbruk. Senaten beordrade att Magos böcker skulle skickas till Rom för att översättas till latin, medan allt det andra skriftliga materialet förstördes eller skingrades runt Nordafrika, berättar de antika källorna.

Den huvudsakliga jordbruksproduktionen både i Grekland och Rom bestod av triaden *spannmål, vindruvor* (också för vin) och *oliver*, stöttat med uppfödning av husdjur samt odling av frukter, nötter och vintergrönsaker. Det fanns alltid ett nära förhållande mellan spannmålsodling och boskapsdjur.

Som sagt, en produktspecialisering var också vanlig i det romerska rikets provinser. Till exempel i Gallien i nuvarande Frankrike producerade man det bästa vinet i det romerska riket eller lyxkeramik, och i Nordafrika tillverkade man eftertraktad olivolja. Egypten och Tunisien stod för bulken av spannmålet i det romerska riket, alltså det som hon delade gratis ut till sina medborgare (*annona*). Egypten var ett särfall i sig själv inom den romerska provinsförvaltningen, då området omvandlades till den romerske kejsarens privata egendom. Som vi konstaterar vidare, lindrade spannmålsutdelningen de fattigas och arbetslösas nöd i de romerska städerna till en viss grad. Samtidigt hindrade det också större förändringar i, och spekulationer med, spannmålspriserna. Därutöver blev gratis spannmålsutdelning ett viktigt politiskt verktyg för romarna.

Utbyggandet och underhållet av lagerutrymmen (pl. *horrea*) i städerna gav självfallet också inkomster och arbete åt många. Bara i Rom uppskattas det ha funnits omkring 300 *horrea* ämnade för lagring av spannmål, olivolja, kläder eller till och med byggmaterial som marmor. En del av dessa *horreum*-byggnader var enorma och kunde antingen konstrueras under jorden i tunnlar eller ovanpå marken i byggnader. Till exempel det finsk-svenska arkeologiska projektet i norra Mesopotamien (2014–2024, https://www.academia.edu/118692671/Satellite_and_Archaeological_Recaissance_in_the_Tur_Abdin_Turkey_2024), upptäckte och dokumenterade hittills okända städer från sen romersk eller tidig bysantisk tid på gränsen mellan det romerska riket och Persien åren 2014–2016.

Inom de arkitektoniska lämningarna kunde man urskilja ovanligt stora byggnader med typiska mått för *horreum* eller till och med dubbel-*horreum*, i storlek ända upp till 37 x 24 m. Det verkade också vara möjligt att de ursprungligen restes i flera våningar, antagligen ämnade för lagring av spannmål eller andra viktiga förnödenheter för staden.

Medelhavsmuseets samlingar, MM 1960.022. Etruskisk *oinochoe* i etrusko-korintisk stil från arkaisk tid ca 600–580 f.Kr. "*Oinos*" betyder *vin* och "*cheo*" att *hälla* eller *servera*, alltså dessa är kärl som användes för att servera vin. Stilen tillhör den s.k. Pescia Romanamålaren. Höjd: 18 cm. Ovan: Detalj av dekorationen: en sfinx med vingar.

Stadsliv jämfört med livet på landet

Trots vissa uppenbara fördelar hade inte stadsborna samma möjligheter till sitt förfogande som familjen på landet. Den konstanta fattigdomen i städerna var ett särskilt allvarligt socialt problem om inga större statliga byggnadsprojekt råkade vara i gång. Om vi tänker på städernas ekonomi under antiken så saknades mycket av det vi är vana vid. Visserligen fanns det privata verkstäder som producerade olika slags bruksföremål som till exempel keramik eller statliga byggföretag som var ansvariga för olika projekt. Men inom den grekisk-romerska antiken fanns det aldrig något man kunde beskriva som en "offentlig sektor", "tjänstesektor" eller ett "näringsliv", vilka kunde ha erbjudit arbetarna regelbunden sysselsättning med inkomster och en tryggad ekonomi. Av den här orsaken hade en stor del av stadsbefolkningen verkliga problem med att klara livhanken, vilket bland annat drev många ut på gatorna till försäljare eller till att ta anställning som dagsarbetare. Det var inte heller bara så att enbart de allra sämst bemedlade blev utsatta, utan också yrkesmän och arbetare berördes av bristen på föda.

Ett beprövat medel att försäkra sig om den romerska stadsbefolkningens stöd och få röster var att årligen dela ut gratis spannmål eller bröd. Primärt handlade det om att lindra de fattigas nöd, men det fanns också ett direkt uppsåt att "köpa" den urbana mobbens lojalitet. Hur som helst, var behovet alltid större än vad staten kunde bemöta. Därför blev det också vanligt att de rika deltog i arbetet med sina egna medel. Även om de allmänna livsvillkoren hade förbättrats en hel del fram till kejsar Augustus tid i och med de fredliga förhållandena, var kanske tvåtredjedelar av den romerska stadsbefolkningen (*plebs urbana*) fortfarande helt beroende av gratis spannsmålsersättning. Man räknar med att det här antalet i Rom inkluderade åtminstone 250 000 personer. Som det tredje elementet, erbjöd man stadsbor gratis nöjen ("cirkus"), alltså det som historieskrivningen för Roms del kallat "bröd och cirkus". Konceptet visade sig vara ett bra sätt att hålla den urbana mobben nöjd, men samtidigt handlade det om realpolitik och direkta politiska mutor.

Bland annat den romerska historikern Suetonius (*Life of Vespasian*, XVIII) berättar om att den storskaliga byggnadsverksamheten av kejsartidens publika monument i Rom, men också andra byggnadsprojekt över hela det enorma Romarriket, var i grund och botten en genomtänkt nyttoverksamhet, oberoende av om det slutliga bruksmålet var religiöst eller civilt. Monumenten och nyttoarkitekturen spelade en väldigt viktig roll i den romerska ekonomin och politiken för de betalades direkt ur den romerska *fiscusen*, det vill säga den romerska kejsarens personliga skattkammare. Pengarna hade naturligtvis sitt ursprung i provinsernas beskattning, men arrangemanget erbjöd kejsaren en möjlighet att hävda att byggnadsprojekten "bekostades av honom".

3100944_Bild

3100944_Bild5

Medelhavsmuseets samlingar, NM Sk 0185. Högst upp, centrerat: senromersk relief i marmor från ca 300 e.Kr. Kanske del av ett sarkofaglock eller en staty. Härstammar från kung Gustav III:s samlingar. Nere till vänster: i förgrunden en kvinna av ädel börd tillsammans med en annan dam som anländer med häst och vagn. Kvinnan kan föreställa Galeria Valeria, kejsare Diocletianus' dotter eller Theodora kejsare Constantius I (Chlorus) gemål. Till höger nere: i bakgrunden ser man delar av en stadsmur och ett fönster eller en balkong där en kvinna håller textilier i sina händer.

De offentliga arbetena var inte alltid kanske så mångtaliga, men nog stora och nödvändiga som till exempel då Roms hamnstad Ostia byggdes. De politiska följderna var dock de största, då projekten erbjöd sysselsättningen åt den stora folkmassan som annars kunde ställa till med bekymmer. Suetonius berättar vidare att kejsare Vespasianus hade gått så långt i sin politik, att han till och med förbjöd effektiviserande

åtgärder av all byggnadsverksamhet, bara för att så många som möjligt i stället kunde erbjudas arbete.

Medelhavsmuseets samlingar, MM 1975:001. Relief i marmor föreställande två män som lossar en skeppslast av antingen vin eller olja. Kejsartid, kanske ca 100 e.Kr. Liknande exemplar är kända från Ostia i Italien och diskuteras skilt. Storlek: 48 x 27 x 7 cm.

Typiska offentliga arbeten var utbygge av kommunikationsnätverket som vägar, broar, hamnar, torkande av sumpmarker eller vattenförsörjningen i form av akvedukter, dammar, cisterner eller fördelningsstationer. En stor del av arbetet också ute i provinserna utfördes alltid av lokal arbetskraft.

Redan från det 2:a århundradet f.Kr. uppstod inom Romarriket en avfolkning av landsbygden när bönder fördrevs och då återvändande soldater inte mera ville återuppta sina jordbruk. De bönder som flyttade in till städerna var plötsligt tvungna att tävla om sitt levebröd med kunniga yrkesmän, köpmän, frigivna och till och med slavar. Fattiga människor bosatte sig oftast i städernas billiga kvarter där de bodde i obekväma och trånga hyreshus eller höghus kallade *insulae*. Som bäst erbjöd bostäderna ett tak över huvudet, men sällan kranvatten eller andra bekvämligheter. Därför var man tvungen att anlägga bekvämligheter på bottenplanen av husen eller använda andra resurser i närheten eller det som försågs av staden, till exempel i form av latriner eller färskvatten. Avfallet, inkluderande avföring, slängdes många gånger direkt ut på gatan från fönster. Det var just därför som trottoarerna var förhöjda och korsningarna stenbelagda.

Medelhavsmuseets samlingar. MM 18680. Vattenkär i form av en amfora med medellång hals och två handtag. Ursprung: Nordafrika, i detta fall Egypten.

Daterad till grekisk-romersk tid från det 4:e århundradet f.Kr. till 4:e århundradet e.Kr.

Höjd: 35 cm

Diameter: ca 13 cm

Dagsarbetarna samlades i de flesta städer på ett visst ställe, vanligtvis på torget eller vid stadsporten, där de erbjöd sina tjänster för ett överenskommet arvode. Ett väldigt betydande exempel från romartiden finns bevarat i Nya testamentet i Matteus evangelium (20:1–16), i liknelsen om *Vingårdsarbetarnas lön*.

Liknelsen berättar om hur storgodsägaren börjande från tidig morgon gick av och an till en överenskommen plats i staden där dagsarbetarna samlades och anställde dem gruppvis för den gängse lönen om en romersk denar per dag, beloppet vi känner till från samtida historiska källor. Vid sidan av slavar, var alltså de andra stora grupperna på arbetsmarknaden yrkesmän och dagsarbetare, vilka ofta förliknades med slavar och saknade politiska rättigheter.

Om småbönderna inte hamnade i städerna, kunde de också bli arrendatorer till godsägare på storgods, under romartiden kallade *latifundia* eller villakomplex, särskilt utanför Italien. *Latifundia* drevs på industriell skala med slavarbetskraft och dessa uppstod i synnerhet efter det andra puniska kriget (218–201 f.Kr.). *Latifundia* hörde till de största ekonomiska förändringarna inom den romerska ekonomin. Överklassens ägare bodde inte nödvändigtvis på platsen, men kanske besökte gårdarna då och då. Markerna hade ursprungligen konfiskerats i samband med de romerska erövringarna och omvandlades till "publikt land" (*ager publicus*), som oftast hyrdes ut till de rika för en nominell summa och med tiden övergick till deras privata egendom.

En nackdel av utvecklingen var att de slavdrivna slavgodsen sporrade ytterligare uppkomsten av andra liknande företag där stora vinster kunde utvinnas med minimal investering och med hjälp av slavarbetskraft. Småbrukarna däremot fann det med tiden omöjligt att tävla med dessa storföretag i produktion eller med tanke på priser.

Slavar och slaveri

Grekland och den grekiska världen

Slavar i den grekiska världen har dokumenterats redan under bronsåldern (Linear B - skrift). Av den orsaken kan man inte riktigt påstå att slaveriet under den klassiska tiden skulle ha varit en nyhet. Den äldre tidens slavar bestod oftast av kvinnor och barn, vilket antagligen berodde på det att typiskt döddes alla män när städer anfölls, medan kvinnor och barn ansågs vara en mindre risk och kunde tas tillfånga. Med andra ord, de flesta slavar i Grekland var ursprungligen krigsfångar, vilket betydde att kanske majoriteten av grekiska stadsstater hade kommit i kontakt med fenomenet på grund av de kontinuerliga krigen som präglade antiken. Speciellt vid palatsen arbetade typiskt ett stort antal av dessa slavar som hushållsarbetare.

Under sen arkaisk tid (8:e – 7:e århundradet f.Kr.) utarmades också många småbönder, föll i skulder och blev till och med livegna. En vetenskaplig teori är att förlusten av billig arbetskraft i Grekland kan ursprungligen på ett avsevärt sätt ha bidragit till att man i allt högre grad gick över till allmän slavarbetskraft. Naturligtvis betydde det här inte att man skulle ha gjort det samtidigt i alla grekiska stadsstater, i den utsträckning man senare gjorde det över hela det stora Romarriket.

Till exempel heloterna i Sparta befann sig någonstans mellan slavar och fria män. De var tvungna att arbeta jorden, men behöll det oaktat vissa privilegier som äktenskap och var skyddade från vräkning från gården där de arbetade. Efter Solons reformer år 594 f.Kr. avskaffades dock stadsstats slaveriet i Grekland, vilket i praktiken ledde till att rika atenare i fortsättningen fick skaffa sig slavar utifrån, bland annat från Afrika.

Under klassisk tid i Aten förekom slavar också i lägre klassers hem (*oikos*), ungefär i stil med Rom. Alltså, det är faktiskt bra att komma ihåg att slaveriet under antiken inte var exklusivt de rikas intresse. Typiskt tog slavar hand om matlagning, textiltillverkning,

barnvård, personlig vård och erbjöd till och med sexuella tjänster. Utomhustjänster kunde bestå av insamling av vatten eller uppköp, vilka ansågs stå utanför den fria kvinnans sysslor.

Till exempel, Aristoteles från Makedonien (384–322 f.Kr.), en av världens genom historien skarpaste hjärnor, var en stark motståndare till människornas jämlikhet. Aristoteles' försvar av slaveriet började med idén att sociala normer måste återspegla vad som är naturligt för att vara rättvisa. I den här tanken var det enligt Aristoteles "*inte alls svårt att se*" att en del människor av naturen lämpade sig för att vara slavar. Filosofen menade att sådana människor visserligen skulle kunna förstå andras förnuft, men skulle helt sakna sin egen förmåga till rationellt övervägande. Detta gjorde dem lämpliga till slavar och därför var det inget problem att äga dem. Med andra ord, för den stora filosofen var slavar "*ett levande verktyg*", den förskräckliga tanken som överfördes ganska långt till det moderna slaveriet i Amerika. Den grekiska slaven blev brännmärkt med den grekiska bokstaven delta (Δ), symboliserande *doulos* (alltså slav på grekiska).

Utanför hemmen kunde slavar arbeta vid verkstäder, i hantverksyrken eller på lantbruk, men i motsats till romartiden uppkom aldrig storgods i Grekland där massor av slavar skulle ha tjänat. En annan skillnad från romartiden var att statsägda slavar (*dêmosioi*) i Grekland i allmänhet hade det bättre ställt, njöt av en högre status och var typiskt mer självständiga än privatägda slavar. Under romartiden var förhållandet ju precis tvärtom; det var utpräglat de statsägda slaverna som blev brutalast behandlade och hade väldigt lite gott att se framemot. De grymma förhållandena i Romarriket ledde regelbundet till att slavar antingen vände sig emot sina herrar och drogs till våldsdåd eller gjorde större revolter som gladiatorledaren Spartacus 73–71 f.Kr., som inledde det mest framgångsrika upproret i romersk historia.

De statsägda grekiska slaverna bodde typiskt för sig själv, det vill säga, njöt av en viss grad av självständighet. De kunde till exempel vara anställda som en kontorist, mynttestare eller assistent åt ämbetsmän eller inneha assisterande funktioner vid de olika templen. En plats dit slavar i stor utsträckning forcerades var de berömda, men ökända silvergruvorna vid Laurion ute på Attika, källan till Athens klassiska rikedomar och stora, offentliga byggprogram. Arbetet i gruvorna bröt inte bara totalt ned en person, det var dessutom oerhört farligt och oftast rentav ödesdigert.

Ironiskt nog var det just slaveriet under den klassiska tiden som låg som grund för Athens rikedomar och dess stora intellektuella framgångar. Man har tydligen vidlyftigt tänkt sig att slaveriet frigjorde majoriteten av den grekiska befolkningen till andra sysslor, som för de högre ståndens del bland annat betydde möjligheter till kulturella bedrifter, vilka sedermera skapade grunden för hela den västerländska civilisationen. Slaveriet i Aten kom emellertid till ett plötsligt slut då den hellenistiska tiden inleddes och den makedonska kungen Filip II inledde sina fälttåg, vilka resulterade i att största delen av slaverna frigjordes.

Rom och den romerska världen

I det följande då slaveriet och slavars ställning i antiken presenteras och diskuteras är det avgörande att inkludera hur samhället och den gällande romerska lagstiftningen ställde sig till frågorna och definierade dem ur sin synvinkel.

Förekomsten av slavar (*servus* för män, *servi* för kvinnor) och slaveriet som en samhällelig företeelse är väl dokumenterat och det finns massor av både skriftliga och arkeologiska källor från olika perioder. Däremot är det en allmän missuppfattning att slaveriet skulle ha varit ett främmande element som rotade sig i det romerska samhället först efter att man erövrade andra folk utanför Italien. I själva verket började praktiken att ta slavar redan på den italienska kontinenten, då alla de andra italienska stamfolken erövrades av de latintalande romarna under tidig republikansk tid och hamnade i fångenskap. Bara under den första halvan av det 2:a århundradet f.Kr. tog Rom uppskattningsvis 250 000 krigsfångar, vilka sattes in i hårt slavarbete.

Slav kunde man i själva verket bli på olika vägar. Bland annat kunde man bli slav genom födseln, det vill säga bli född av en ofri slavinna. Romarna konstaterade ofta belåtna att slavar förökade sig snabbt, och eftersom slaveriet gick i arv förblev barn födda till slavar också slavar i framtiden (*partus ancillae*). Ett annat fall som redan nämndes ovan som började på det italienska fastlandet var tagandet av krigsfångar, vilket snabbt ökade antalet slavar. Enligt romersk lag saknade krigsfångar rättigheter, och det fanns inga internationella lagar eller konventioner att skydda dem heller. Den som fick en krigsfånge, blev automatiskt dennes ägare. Till sist kunde en person som begått grova brott dömas till att förlora sitt medborgarskap. Sådana brott var till exempel landsförräderi (*maiestas*) eller uppror eller om man förklarades vara statens "offentliga fiende" (*hostis*). Beslutet togs av den romerska Senaten, även om det kanske bekräftades formellt av en folkförsamling. När Senaten förklarade en person vara en "fiende av staten", ledde detta automatiskt till avträde av medborgarskap. I sin tur betydde förlorandet av medborgarskapet att man förlorade rätten att överklaga beslutet och att man kunde dödas av vem som helst utan rättegång.

Slavars status och öde

Gällande en slavs rättsliga status, så hade slavägarna omfattande rättigheter i förhållande till sina slavar. För det första, var slavar ofria. För det andra, i ljuset av romersk civillag var slavar inte offentliga eller civilrättsliga personer, vilket innebar att slavar var olämpliga för juridiska ändamål. I rättslig mening var slavar både föremål (*res*) och personer (*personae*). Inom privaträtten erkändes det dock att en slav var en människa (*persona alieni iuris*). Men trots det löd slaven under sin ägares äganderätt (*potestas*), vilket gjorde henne olämplig för juridiska ändamål, icke godtagbar för tillgångar, vilket bland annat betydde att hon saknade arvsrätt. Därför blev slavar i praktiken behandlade som egendom eller föremål (*res Mancipi*). Ägaren hade i princip rätt att köpa och sälja slavar som personlig egendom i eviga tider, bestämma vilka jobb de gjorde, hyra ut dem och ta alla deras inkomster, straffa dem hårt eller begå

övergrepp. Slavens enda rätt var både enligt grekisk och romersk lag att inte bli dödad, även om det också fanns lagar som förbjöd missbruk av slavar.

Hur en slav sist och slutligen behandlades varierade mycket beroende på ägarens intressen och det arbete som utfördes, och kan inte därför alltför lätt generaliseras. I Romarriket blev ändå slavar som arbetade i privata hushåll i regel mycket bättre behandlade än statsägda slavar, även om livet kanske inte där heller alltid var en dans på rosor. Bildade, erfarna och skickliga slavar kunde skaffa sig betydande positioner i samhället, till och med äga ett eget hus och leva ett ganska självständigt liv med egen familj eller driva ett eget företag. En sådan betydande särgrupp var högt utbildade greker, vilka ofta togs in eller hade en betydande befattning i ett romerskt hem.

Slaveriet kunde upphöra om staten beslöt att belöna en slav för tjänster som tillhandahölls för det allmänna bästa eller av humanitära skäl som sjukdom. Efter en lång tjänst var det också möjligt att bli fri (*libertus*), antingen via ett testamente (*manumissio testamento*) eller via rättsliga åtgärder (*manumissio*) eller genom att betala en skatt eller avgift med sina inbesparingar (*peculium*). Det blev nämligen nästan en vana att stormän satte åtminstone en del av sina slavar fria testamentvägen efter sin död, i en slags smickrande gest. Det fanns också informella sätt att befria en slav, som att bara skriva ett brev där slaven frigjordes, ta denne framför en högre tjänsteman och informera om beslutet (*vindicta*) att frige och bekräfta beslutet genom att ge slaven ett slag på kinden. I Grekland var det en *agoranom* (den ämbetsman som övervakade ekonomiska transaktioner på torgen) som gav ett intyg på att en slav frisläppts. Den som skrev under beviset var antagligen ansvarig för att bära upp skatter och avgifter.

Frigivna män eller kvinnor (*liberti* och *libertini*) fick rättskapacitet då de blev romerska medborgare. De frigivna männen och kvinnorna kom att bilda en stor och inflytelserik grupp i det romerska rikets utveckling, som också lämnat spår i det arkeologiska materialet (se till exempel den frigjorda slavens Titus Aelius Evangelius' sarkofagdel under som ingår i Medelhavsmuseets samlingar). En del av dessa män och kvinnor blev väldigt rika och mäktiga tack vare sin erfarenhet och de kunskaper som de hade förvärvat.

Men det är ändå intressant att observera att de frigivna inte i fortsättningen heller var jämställda, fullvärdiga medborgare, eftersom de saknade politiska rättigheter och fortsatte delvis stå under sin forna herres myndighet. Frigivna kunde inte bli riddare eller senatorer eller gå in för den högsta ämbetsmannakarriären heller som var reserverad för medborgare med fulla rättigheter. Men för de frigivnas söner var situationen redan en helt annan och deras barnbarn kunde njuta av alla samma förmåner som en romersk medborgare.

Medelhavsmuseets samlingar, MM 1997:001. Relief i marmor, antagligen från en sarkofag. Föreställer den frigivne slaven (*libertus*), ullarbetaren eller -handlaren Titus Aelius Evangelius som här på reliefen bearbetar ull omgiven av sina verktyg. Senromersk tid, ca 100–300 e.Kr. Det finns ett annat fragment av hans sarkofag i Getty Museums samlingar från ca 180 f.Kr. Personen är den samma, Titus Aelius Evangelius, som också är en ullhandlare och där hans liv och död som ullhandlare belyses. Sannolikheten är därför stor att de två fragmenten kommer från en och samma sarkofag och att de kan dateras till kejsare Marcus Aurelius tid.

Getty Museum, 86.AA.701. Fragment från Titus Aelius Evangelius sarkofag. Dateras av Getty Museum till ca 180 e.Kr. Ägaren Titus med sin fru Gaudenia Nicene. Mannen ligger till bords på en *kline* med en kopp vin i handen och med vindruvor i sin andra hand. Hans fru står vid fotsidan av bädden och höjer en skål. Antagligen föreställer scenen en begravningsbankett och fest. Detaljer ur Titus liv som ullhandlare är inkluderade.

Hur viktigt var slaveriet under den klassiska antiken?

Å ena sidan är det omöjligt att ge siffror på hur många som var sysselsatta eller hur arbetslösheten såg ut i antikens vardag för det finns inga pålitliga källor på det. Å andra sidan, är det minst sagt paradoxalt att det aldrig fanns någon brist på arbetskraft varken i Grekland eller Rom eftersom ekonomin i dessa klassiska kulturer baserades sig på slavarbetskraft, lokal eller importerad. Även om antikens slaveri är en oförenlig del med vårt moderna demokratibegrepp och mänskliga rättigheter, var det alldeles självklart att de antika samhällena fungerade med hjälp av slavarbetskraft. Det är därför viktigt att förstå att slaveriet aldrig utgjorde ett etiskt eller moraliskt problem för antikens människor, inte ens under de första kristna århundradena. Vi tänker också i sidobanorna såtillvida att ägandet av slavar under antikens tid inte var begränsat enbart till de högre inkomstklasserna, varken i Grekland eller i Rom. Som vi redan har påpekat, ägde även fattigare människor hushållsslavar, trots att deras antal kanske var mindre jämfört med det man hade i de högre inkomstklasserna.

Behovet av publika slavar (*servus publicus*) ökade i snabb takt i det romerska riket med tillväxten av rikedomar och begäret av lyx. De "ociviliserade folken" blev särskilt brutalt bemötta och hamnade ofta i gruvor i Spanien eller Makedonien, som slavar på jordbrukets storgods (*latifundia*) ute i provinserna. Man pratade också om *familia rustica*, de slavar som man använde ute på fälten. Slavar fanns även i manufakturliknande verkstäder inom keramik tillverkning, bärare eller som roddare i de ökända romerska krigsgalärerna. Till exempel grekerna, som ansågs vara "ett civiliserat folk", blev oftast bättre behandlade och kunde ta ställningen som privata slavar (*servus privatus*) i hemmen eller som lärare. Grundprincipen var den, att ju lägre utbildning och erfarenhet en slav hade, desto hårdare blev arbetsuppgifterna.

Troligtvis en slavkrage i brons (5,8 cm i diameter) upphittad i Rom och daterad till senantikens tid. Den latinska texten lyder: "TENE ME NE FUGIA ET REVO CA ME AD DOMNUM EVVIVENTIVM IN ARA CALLISTI" "Håll mig, så att jag inte flyr, och återlämna mig till min herre Viventius på Callistus gods" Bild: British Museum, museum nummer 1975,0902.6.

Texten antyder att den här slaven hade för vana att fly och hade antagligen gjort det ett antal gånger tidigare. Krage innehöll därför slavens "returadress" till sin dåvarande ägare.

Även om antalet krigsfångar gick kraftigt ned under den stora romerska freden (*Pax Romana*), som kejsare Augustus gjorde anspråk på att ha skapat, förblev antalet slavar ändå av olika orsaker stort. Man kan därför som en allmän slutsats konstatera att slaverna spelade en avgörande roll i antikens samhälle och den klassiska ekonomin, även om det under alla tider har varit svårt att forma sig en uppskattning om slavernas helhetsantal och slaveriets allmänna betydelse. Pålitliga källor från till exempel klassisk och hellenistisk tid i Grekland uppskattar att antalet slavar åtminstone i storstäder som Aten kunde lätt ha uppgått till 40–50 % av befolkningen. Det är helt möjligt att antalet skulle ha varit betydligt större också, kanske till och med 80–90 %, beroende på det verkliga demografiska upplägget i statstaten vilket är oklart.

I försiktiga uppskattningar varierar antalet slavar för Romarrikets del mellan 10–20 % av befolkningen, men det finns också uppgifter om att det skulle ha överstigit en tredjedel eller varit åtminstone 40 %. Förutsatt att den romerska befolkningen under kejsar Augustus tid uppgick till den ofta omtalade siffran på åtminstone 50 miljoner människor, skulle det i praktiken ha inneburit att det fanns åtminstone omkring 5–10 miljoner slavar. En census som togs i Rom 5 f.Kr. antyder att det fanns omkring 500 000 medborgare, 70 000 *peregriner* (en fri man men inte en romare) och ungefär 280 000 slavar, alltså att storstaden hade en befolkning på ca 850 000 invånare, av vilken omkring 1/3 var slavar. En annan populär uppskattningen som ofta figurerar i texter, kommer ursprungligen från läkaren Galenos från Pergamon (ca 130–200 e.Kr.). Galenos berättar i beskrivningen om sin hemstad att det fanns sammanlagt 40 000 medborgare/män och 80 000 kvinnor och slavar (kanske uteslutande barn), med andra ord en befolkning på omkring 180 000 – 200 000 invånare inklusive barnen. Även om Galenos' siffror inte direkt anger hur många slaverna i verkligheten var, går det att sluta sig till att det var stort.

Vilken sanningen än är, var antalet slavar i storstäderna som miljonstaden Rom proportionellt sätt stor beroende på att en naturlig koncentration av befolkningen ägde rum i städerna. Slavhandeln blev också en ytterst lukrativ del av den romerska ekonomin i och med att riket utvidgades och nya riken och folk ständigt erövrades under århundradens lopp. Det stora antalet slavar för att ta hand om det praktiska arbetet i riket medförde samtidigt att ett motsvarande stort antal romerska medborgare kunde värvas in i den romerska armén, vilket blev något av en framgångsfaktor i Roms historia.

Familjer, kvinnor och barn

Grekland

Det som försvårar en undersökning av den grekiska familjen och dess funktioner är att medlemskapet inte var bestämt eller formaliserat. Det gestaltades också olika från period till period. En annan försvårande omständighet som redan pekats ut med tanke på källvärde och källkritik är det att nästan allt vi vet om den grekiska familjen kommer från personer som tillräknade sitt medlemskap i de högre inkomstklasserna. Familjekontakter och anhörighet var utan tvivel oerhört viktiga för vem som helst, oberoende av samhällsklass eller börd, börjande från den naturliga orsaken att kontakten avgjorde ju direkt om man var medborgare, *metoik* eller slav.

I antikens Grekland var "familj" alltså ett rätt så flexibelt begrepp, belyst av förekomsten av ett större antal olika termer. Familjen ansågs vara viktig för samhällets sociala stabilitet, och inte enbart bara av privata orsaker. I Grekland använde man ofta termen *oikos* för ett hushåll, men samtidigt i bemärkelsen en kärnfamilj. *Genos* för grekerna var mera lik romarnas *gentes* (*gens* i sing.), den enhet som låg ovanför familjen i hierarkin, *familia*, och som bestod av många familjer, alltså en slags *klan*. *Angchisteia* skulle ha definierat den allra närmaste familjerelationens personer i juridisk mening.

Det känns främmande för oss att det antika samhället intresserade sig för en person enbart om han eller hon var en medborgare. Troligtvis förklarar detta till en stor del varför de andra samhällsgrupperna många gånger helt försvinner under radarn. Till dem hörde till exempel *heloterna* i Grekland, den livegna klassen eller de statsägda slavarne som producerade avkastningen i samhället eller *metoikerna* (*metoikoi*), invånarna som hade sitt medborgarskap i en annan stadsstat eller längst ned på skalan slavarne, som hela ekonomin baserade sig på.

Även om kärnan i familjen var föräldrarna och barnen, inkluderade man i ett och samma hushåll också till exempel far- eller morföräldrar eller ogifta syskon. Hushållen hade likväl icke-besläktade personer som slavar, hyrd arbetskraft eller andra anhöriga, men dessa dyker sällan upp i statistiken. Trots att man gärna pratade om "familjelivet" till exempel i Aten, handlade det mest om den materialistiska sidan av livet, i praktiken det eller de hus man ägde, vad som fanns i huset eller vem som inkluderades i hushållet.

Livet med alla sina fartfulla svängar fokuserade kring familjen och barnen, men det oaktat levde män och kvinnor oftast ändå ett ganska separat liv åtminstone i de högre samhällstånden. Det här berodde direkt på arbetsfördelningen i familjen. I städerna skulle männen ha spenderat mycket av sin tid utanför hemmet i kommunala, statliga eller publika ärenden på torget (*agora*). På landet skulle bönderna i sin tur oftast ha varit ute på åkrarna eller skött om egendomen eller levebrödet i annan form. Under tiden var det kvinnfolket som tillsammans med barnen, betjänarna och slavarne tog hand om hemmets sysslor och familjen.

Rom

Latinets motsvarighet till familj, "*familia*", översätts ungefär till "hushåll", enheten mannen var det monokratiska, absoluta familjeöverhuvudet (*paterfamilias*) för. Inom begreppet "familj" fanns det faktiskt tre olika slags individer: de som ingick i kärnfamiljen och den utvidgade familjen och löd under *patria potestas*, det vill säga närmast föräldrar och barn, far- eller morföräldrar eller ingifta med sina ogifta barn. *Dominum* omfattade slavar eller krigsfångar och till sist kom *patrocinium*. *Patrocinium* beskrevs som ett formaliserat förhållande mellan till exempel markägare och ämbetsmän, klienter eller bönder, vilka även i vissa fall njöt av familjens privilegier. En konstighet i Romarriket var ännu att släktskap i personrättsliga fall inte ursprungligen avgjordes med blodsband, utan på basen av familjegemenskapen.

Alltså, i Rom var det egentligen mera frågan om en bostadsgrupp än en kärnfamilj med tjänare, slavar, anhöriga och beroende. Det här berodde antagligen ganska långt på att under republikansk tid, då begreppet *familia* utformades, skiljde man inte på individen, utan den minsta enheten inom civilrätten var familjen, som kom näst efter staten. I det romerska hushållet fanns det mer sällan andra anhöriga eller sambon förutom kanske mor- eller farföräldrar. Precis som i Grekland, gäller kommentarer i detta kapitel endast romerska medborgare som bildade familjer eller de som på ett eller annat sätt hörde ihop eller associerades med dem. Det här skulle automatiskt ha uteslutit en stor del av befolkningen i det romerska riket, vilken av en eller annan orsak annars också föll utanför samhällsklasserna.

I det romerska samhället spelade dock familjen – far, mor och barnen – en viktig roll. Men hur det såg ut i verkligheten reglerades i allt högre grad av lagstiftningen jämfört med situationen i Grekland. Familjen var den huvudsakliga orsaken till äktenskap (*matrimonium* för fullvärdiga medborgare) också under antiken.

Äktenskapets mål var alltid i första hand att skaffa barn och ättlingar. Att gifta sig för att man var förälskad var sällsynt. Å andra sidan, finns det gott om dokumentation på långa och lyckliga äktenskap till och med i lägre samhällsklasser bland plebejer eller slavar.

Då antikens samhälle inte kände till institutioner som sjukhus, barnhem eller åldringsvård, kom mycket av det sociala ansvaret att vila på familjen inom vården av sjuka, barn och de äldre. I praktiken landade en stor del av det här arbetet på kvinnorna som dominerade hemmafronten. Den höga frekvensen av dödsfall, skilsmässor och barndödligheten innebar att familjerna många gånger gick igenom hårda tider, vilket vi ska undersöka lite närmare till följande.

Äktenskap, kvinnor, rättigheter och jämställhet under antiken

De "första" kvinnorna

Det är intressant att se hur de olika kulturerna betonade rollen av den "första" kvinnan, ofta i ett ganska negativt ljus. I grekisk mytologi var Pandora den första kvinnan. Enligt Hesiodos (levde ca 700 f.Kr.), den grekiska skalden, gifte sig Pandora med Epimetheus, bror till Prometheus', eldens gud. I berättelsen hade Pandora fått gåvor av gudarna bestående av elände och ondska, vilka bevarades i den berömda kukan, som sedermera omvandlades till ett skrin. Pandoras instruktioner från gudarna var entydiga: öppna aldrig kukan! Men som vi känner till, kunde kvinnan inte motstå sin nyfikenhet och den stora frestelsen, med ökända konsekvenser. Därav kom uttrycket som fortfarande lever kvar, att man inte ska "*öppna Pandoras skrin*" för det leder till stora problem.

Den förromerska kulturen i Latium kände till Rhea Silvia, en variant av moder-gudinnan Rhea som ursprungligen kom från ön Kreta. I den romerska ursprungsmyten födde Rhea Silvia tvillingbröderna Romulus och Remus som anses ha grundat staden Rom år 753 f.Kr. Myten hade sitt ursprung i idén att Rhea förde med sig olika slags öden som död och tragedier, vilket exemplifierades i hennes eget livsöde. I romersk mytologi präglades hennes liv av ett tragiskt öde börjande från det att hon föll offer för familjevåld. Rhea Silvia kom därför att bli upphovspersonen vid sidan av krigsguden Mars, fadern till tvillingbröderna, till att krigets väsen och våld låg i Roms hjärta. Legendens främsta avsikt var antagligen att anföra bevis för att Rom var den utvalda staden, vars historiska uppgift var att leda den nya världsordningen.

I hebreisk och kristen tradition var den första kvinnan Eva, Adams hustru i Paradiset. I Paradiset var allt bra tills Eva gav Adam av äpplet att äta från "Kunskapens träd", vilket ledde till att de fördrevs ut från lustgården och blev vanliga "dödliga". Men i den kristna traditionen levde kvinnan och mannen ett ganska harmoniskt och jämställt liv i en gudomligt skyddad omgivning, tills de själva bröt mot de gällande reglerna. Ett kyrkomöte år 418 e.Kr. tillkännagav att det var kätteri att säga att döden var en naturlig nödvändighet snarare än ett resultat av Evas olydnad. Det här anses ha blivit en ledande orsak till kyrkofädernas fruktan och hat för kvinnor som blev ett centralt element inom den latinska kristenheten.

Äktenskap, kvinnor, rättigheter och jämställhet är av olika anledningar ett mycket komplicerat tema. En orsak är att förhållandena varierade i antikens Grekland och Rom, men också inom rikenas olika delar. En annan sak är att den antika kvinnans sociala ställning skiljde sig avsevärt från den i moderna tider, men antikens samhälle såg aldrig det här som ett problem. Det är bara moderna människor som tycker att sakerna borde ha sett annorlunda redan i antiken utgående från vårt samtida perspektiv, vilket betonar jämställhet och demokratiska värden. Projicering av moderna tankegångar bakåt i tiden leder ofta till att man samtidigt tvingar det antika källmaterialet längre än vad det kanske tillåter. En tredje, men helt avgörande sak, är att historieskrivningen genom tiderna har skrivits av män, vilket automatiskt skapat det dominerande manliga

perspektivet, som i regel ser ned på kvinnans ställning. Senantikens kyrkofäder gav vidare en speciellt negativ tolkning av kvinnans roll i skapelseberättelsen, vilket förvärrade läget ytterligare. "Kvinnohistoria" började man på allvar skriva först i slutet av 1900-talet. Med "kvinnohistoria" menar man en typs historieskrivning som lyfter fram kvinnans ställning och roll i antiken med ett särskilt egenvärde.

Grekland och Rom

Förhållandet att kvinnor inte var jämställda med männen i antikens Grekland och Rom har varit länge känt. Ett annat gammalt, känt faktum är att kvinnans rättigheter i allmänhet i de patriarkaliska samhällena i Medelhavsområdet och Mellanöstern var få. I det tidsmässiga kontinuumet var antiken alltså inget undantag. Däremot kan det vara en aning förvånansvärt att kvinnans ställning i Rom över lag var bättre än den i Grekland, vilket vi skall diskutera under. Ett modernt grundverk där den romerska lagen och kvinnans ställning diskuteras i detalj är Max Kasers *Den romerska privaträtten* (*Das römische Privatrecht*, 1–2, 1906).

Den fortfarande populära bilden av kvinnans ställning under antiken, presenterad ofta inom forskning och i allmänna framställningar, var att hon hade ingen talan eller reell makt. Mannen var det absoluta familjeöverhuvudet, som i Grekland gick under namnet *kyrios* och i Rom *paterfamilias*. Makten som *paterfamilias* innehöll en absolut rätt att bestämma över liv och död (*manus*), att härska över barn, slavar, frigivna män och kvinnor, och i vissa fall också hustrun.

Emedan det inte på rak arm går att bestrida att dessa var de allmänna betingelserna under vilka antikens kvinnor levde, förvränger en generalisering ändå ganska kraftigt helhetsbilden. Bilden förvanskas också om den grekisk-romerska antiken behandlas som en enda helhet, vilket förbiser kvinnans ställning speciellt i Romarriket och de möjligheter som hon trots allt som hustru hade. Dessutom hade den grekiska kulturen vissa särdrag, vilka inte förmedlades mera under den romerska tiden, också värda att nämnas kort i det följande.

Äktenskap och lagstiftning

Ett äktenskap föregicks av en förlovning (*sponsalia*) som kunde vara ett muntligt eller skriftligt löfte i närvaro av vittnen eller utan, men som vardera parten vid behov kunde återkalla när som helst. Vigningsceremonier, en väsentlig del av den historiska tidens äktenskap, var okända i antiken. I stället begick man festligheter, ritualer och mottagningar i hemmen, vilka normalt kunde vara från tre till fem dagar eller längre österut i Mellanöstern, upp till en vecka.

Om vi först tänker på det antika samhällets syn på äktenskapet och juridiken bakom detta, är det viktigt att konstatera att enligt grekisk lag var *bigami* eller tvegifte (en slags *polygami* där man har två hustrun samtidigt) olagligt. Detta var ett av de viktigaste tecknen – om inte det allra viktigaste – på att villkoren för denna samlevnad skulle

uppfyllas ur samhällets synvinkel och göra gemenskapen livslång. Dessutom fanns det ett antal så kallade positiva och negativa förutsättningar som måste uppfyllas innan äktenskapet kunde få laga kraft, vilka också kan nämnas kort.

För det första gällde det romerska äktenskapet (*matrimonium*) enbart medborgare (*iustae nuptiae*), alltså personer som enligt romersk civillag hade en laglig rätt att gifta sig. Bara den här typens äktenskap skapade riktiga familjerelationer som blev kända under begreppet *patria potestas*, "faderlig myndighet", det vill säga att mannen blev juridiskt uttryckt familjeöverhuvudet. Källor omtalar dock att också slavar ingick äktenskap (*contubernium*), men enligt romersk lag var denna halväktenskapliga förening eller "bo-tillsammans-tillståndet" antingen mellan slav och slav, eller slav och fri, inget officiellt tillstånd, utan närmast ett konstaterande av ett existerande förhållande, kanske i stil med nutidens "sambo".

Den andra förutsättningen enligt romersk privaträtt var att mannen och kvinnan hade rätt att gifta sig, minimum så att mannen var romersk medborgare och kvinnan hade *conubium*, det vill säga rätt att gifta sig. För det tredje, preciserade den romerska civillagen att den som redan var gift, hade ingen laglig rätt att gifta om sig.

Under kejsar Augustus tid infördes nya förbättrade äktenskapslagar (*Lex Iulia de maritandis ordinibus* 18 f.Kr. och *Lex Papia Poppaea* 9 e.Kr.), vilkas mål var att hålla den italienska befolkningsskärnan som skapat det romerska riket "friskt och mäktigt", alltså en typs "raslagar" ur dagens synvinkel. I dessa lagar stigmatiserades och förbjöds äktenskap med kvinnor som hade "skamliga yrken". Exempel på skamliga yrkesrepresentanter (*infames*) var prostituerade, frigivna slavar, hallickar eller gladiatorer, medan skådespelerskor ansågs vara särskilt skadliga. I värsta fall kunde representanterna för dessa skamliga yrken förnekas en anständig begravning. Av förståeliga orsaker vann Augustus' äktenskapslagar aldrig någon större popularitet och under det 2:a århundradets senare hälft e.Kr. slopades dessa begränsningar.

Människor som levde under den klassiska tiden både i Grekland och Rom ansåg alltså allmänt taget långt innan den kristna tiden att ett äktenskap skulle bestå av ett engifte eller *monogami*, ett "evigt förbund" mellan två personer, även om äktenskap som existensform ansågs som ett helt privat arrangemang. Äktenskapet skedde i ett gemensamt hem där det högsta målet var att skaffa barn som skulle ta över. Äktenskapets skyldighet att vara trogen och lojal gällde emellertid i huvudsak bara kvinnan, inte mannen, innan den kristliga tiden inleddes. Det hände därför att män skaffade sig älskarinnor (*konkubiner*) särskilt under romartiden. En annan sak är att kvinnan ändå fick en saklig, samhällelig status och positiva sociala konsekvenser inom sitt äktenskap via sin nya ställning (*honor matrimonii*).

Om vi efter förutsättningarna för ett äktenskap tänker på själva processen, så var det brudens förmyndare som normalt skötte om äktenskapsarrangemangen, även om det fanns vissa allmänna seder man vanligen höll sig till. I Grekland fanns det ingen fast formel för hur ett äktenskap egentligen skulle se ut, eftersom det handlade om ett helt privat arrangemang mellan två familjer. I hellenistiska Egypten syns det här tydligt och

belyses genom ett stort antal skriftliga äktenskapskontrakt (*papyri*), vilka har bevarats och där olika villkor inlagts bland annat till förmån för hustrun.

Medelhavsmuseets samlingar, NM Ant 0037. *Lebes gamikos*-kärl i rödfigurig keramik. Sen klassisk – tidig hellenistisk tid, ca 4:e århundradet f.Kr., Syditalien. En slags hög skål med handtag och lock som användes på samma sätt som ett *loutrophoros*-kärl vid bröllopsritualer för att bära vatten till bröllopsbadet.

Antikens äktenskap var *de facto* ett accepterat, socialt boendeförhållande mellan en man och en kvinna, baserad på en ömsesidig överenskommelse (*affectio maritalis*) om att detta liv man förde tillsammans var ett äktenskap, men däremot utgjorde det inget rättsligt eller juridiskt förhållande. Starkt avvikande från vår tid, ingicks äktenskap i

antiken inte i regel för att man var förälskad. Ett giftermål var i första hand ett praktiskt arrangemang och gick normalt ut på att försäkra sig om familjens politiska eller socioekonomiska ställning eller till och med båda. Det var ett äktenskap efter överenskommelse eller skriftligt avtal där olika villkor presenterades. Till exempel, i klassiska Aten vet vi att flickor giftes redan bort vid en ålder omkring 14 år, till män som oftast var 30 år eller mera vid ingången av det första giftermålet. Det oaktat visar epigrafiskt material att det fanns en stark förväntan om kärlek, harmoni och trohet inför och inom ett äktenskap oberoende av samhällsklass, status eller börd.

I Rom bevakades familjens rättigheter och äktenskap av romersk privaträtt eller civilrätt (*ius civile*), det vill säga privatpersoners inbördes förhållanden såsom avtalsrätt, skadeståndsrätt, familjerätt, arvsrätt och fastighetsrätt eller allt det som ursprungligen avsågs utgöra den romerska medborgarens särskilda rätt i det antika Rom. När den romerska kvinnan ingick äktenskap behöll hon till exempel sitt gamla familjenamn (*gentile*). I motsatt riktning, eftersom det romerska äktenskapet inte var en rättslig åtgärd, utan ett samhälleligt faktum, dikterade inte lagen hur ett äktenskap skulle upplösas. I stället följde man vissa sedvanor. I den här meningen skiljer sig antikens äktenskapsbegrepp ganska grundligt från vårt, som är baserat på kristendomens inverkan där ett budskap om kärlek och rättvisa starkt ingår.

Inom familjen kunde en antikens kvinna till exempel inte ha juridisk makt. Därutöver kunde hon inte erhålla statliga funktioner i det offentliga livet. Till en början var kvinnan beroende av sitt kön under förmyndarskap (*tutela mulieris*), oberoende till vilken födelseårgång hon hörde. Om vi ska tro på den romerska poeten Cicero (i verket *Defense of Murena*, xii 27), lades grunden för regeln redan under gångna tider baserad på könet och det faktum "att kvinnors intellekt var på en lägre nivå än männens". Det här var motiveringen för att införa ett system av förmyndarskap. Förmyndare som missbrukade sin ställning blev däremot hårt straffade och deras egendom konfiskerades och de kunde till och med bli deporterade. Men redan under klassisk tid fick man börja backa tillbaka från förmyndarskapskravet i och med att kvinnor blev alltmer självständiga och medvetna om sig själva. Fram till hellenistisk tid, det 4:e århundradet f.Kr., hade dilemmat helt försvunnit. Kvinnan fick då full rättskapacitet i lagens mening, menande att hon kunde representera sig själv och agera utifrån sina egna rättigheter och skyldigheter.

Två saker som är mindre kända reglerade på ett avgörande sätt äktenskapet som romersk institution och till och med familjestorleken. Nämligen, enligt romersk lag hade män inte bara en laglig *rätt* att ingå äktenskap, utan alla män mellan 25–60 år var *skyldiga* att ingå äktenskap och kvinnor mellan 20–50 år. Påbudet att ingå ett nytt äktenskap gällde även om man var änka eller änklings.

För det andra, var den romerska lagen synnerligen intresserad av familjestorleken, det vill säga antalet barn i familjen. Indirekt fanns det alltså direkta samhälleliga krav på att man måste skaffa barn eftersom det nämns att frifödda män (*ingenuus*) eller kvinnor (*ingenua*) som redan hade skaffat tre barn, befriades från förpliktelsen att gifta om sig (*ius trium liberorum*). För frigivna slavar krävdes det ännu ett barn till, det vill säga fyra barn, för att uppfylla samma krav (*ius quattuor liberorum*). Alltså i korthet, tryckte det romerska samhället på att ingå äktenskap och skaffa så många barn som möjligt.

Att skaffa tre eller fyra barn för en kvinna var anmärkningsvärt också ur den synvinkeln att det erbjöd henne en konkret väg till självständighet från förmyndarskap, om hon inte redan innan hade vunnit sin frihet någon annan väg. Samma villkor gällde även frigivna kvinnor (*Gaius Institutes I*). Denna "trebarnsregel" kom att gälla fram till tidig bysantisk tid till det 6:e århundradet e.Kr. Förvånansvärt nog riktade lagen till och med direkta sanktioner eller straff mot dem som var ogifta och barnlösa. Till sanktionerna hörde för dem som inte kunde uppfylla villkoren, att frånta dem 50 % av det som de under normala förhållanden skulle ha ärvt.

Medelhavsmuseets samlingar, NM Ant 1952. Terrakottafigur från Italien. Romersk tid. Föreställer en familj. Två sittande figurer, troligtvis en man till vänster och kvinna till höger med ett barn i famnen. Storlek: ca 14 x 11 cm.

Kvinnans ställning och hemgiften

En viktig förutsättning för äktenskapet var *hemgiften* (kallad *dos* i romersk privaträtt), som brudens familj gav och som ofta var rätt så generös, även om den ur juridisk synvinkel inte utgjorde ett absolut krav. Hemgiften eller hemföljden påbjöds i Sverige ännu i giftermålsbalken i 1734 års lag och var könsneutral, alltså den kunde gälla både man och kvinna. I praktiken kom hemgiften att ses som ett förskottsarv till kvinnan från hennes föräldrar. Först när man hade kommit överens om hemgiften, kunde överföringen av äktenskapet verkställas och bruden ta sig in hos brudgummen. Tidigast i det skedet gav brudens förmyndare över förvaltarskapet till mannen.

Storleken på hemgiften varierade förstås kraftigt beroende på föräldrarnas ekonomiska läge, men den bestod normalt av kontanter, egendom eller slavar. Maken hade laglig kontroll över egendomen i sin hustrus hemgift, men deras respektive innehav blandades oftast i praktiken. I den här meningen var mannen och hustrun *de facto* och *de jure* delägare till hushållets gemensamma egendom, som bara behövde fördelas mellan de separata ägarna om äktenskapet upplöstes. Om hustrun dog, ärvdes hemvisten av barnen. Flickor ärvde sin mor, och söner sin far. Omgifte efter skilsmässa (*divortium*) eller död var sällsynt under sen republik, men hade redan blivit norm under kejsartiden.

Hur det gick därefter berodde långt på formen av äktenskapsavtalet som ingåtts och hur många barn det fanns från förut. Nämligen, kvinnan kunde fortsättnings även i sitt äktenskap ha ingått juridisk i sin faders familj, men hon kunde också vara självständig (*sui iuris*) om fadern frigjort henne via *emancipation* eller så kunde hon ingå i mannens familj. Om kvinnan under sitt äktenskap ännu ingick i sin barndomsfamilj, hölls hennes egendom separat från mannens. Om hon däremot överförts till sin mans makt (*manus*), hade hon ingen rätt att arva från sina släktingar, då hon juridiskt upphört att vara anhörig. I vilket fall som helst, om något tråkigt hände, tillföll barnen i vanliga fall mannen i familjen, även om undantag också har dokumenterats.

Det intressanta är att med en tillräckligt stor hemgift kunde kvinnan få ett betydande inflytande över mannen i hemmet och i äktenskapet eller så kunde hon pressa fram bättre villkor för sitt liv, i händelse av en skilsmässa. Samtidigt medförde hemgiften att kvinnor kunde njuta av en viss grad av självständighet särskilt i egendomsfrågor därför att den fungerade som ett säkerhetsnät i händelse av en skilsmässa. En aning oförväntat är att enligt romersk lag var mannen ansvarig för att bevara hustruns hemvist och använda den till förmån för både henne och barnen. Ursprungligen var tanken att hemvisten skulle vara ett slags "bidrag" till att hjälpa till med äktenskapets bördor (*onera matrimoni*), men redan under sen republik infördes tanken att hemvisten också skulle försäkra kvinnans ställning efter äktenskapet om det blev skilsmässa. Även om mannen alltså efter äktenskapets inträde ägde hemvisten, var han alltid tvungen att ta i beaktande att om det kom till kritan, och om skilsmässa verkligen inträffade, var han tvungen att returnera hemvisten. Dessutom fanns speciallagar som *Lex Iulia* som förbjöd mannen att överlämna italienska fastigheter inom hemvisten utan hustruns samtycke.

Vi läser till exempel under romartiden om en växande oro bland männen om att kvinnor "kunde bli för självständiga". Det blev också en sed att brudens familj och bruden själv hade en möjlighet att inverka på hurudan flexibilitet det fanns inom äktenskapet för kvinnans del. Eftersom äktenskapet i Romarriket var ett privat arrangemang, i kraft av ett skriftligt avtal, belyses det väl genom de exempel hänvisade till ovan från Egypten där man inkluderat olika villkor som avvek från sederna. Det här erbjöd många kvinnor en väg till förmögenhet, inflytande i hemmet och till och med egna företag. Vi finner kvinnor likaså i yrkesvärlden som filosofer (Hypatia från Alexandria som dödades 415 e.Kr.), konstnärinnor, barnmorskor, ammare, "sjukvårdare", skådespelerskor, atleter, prästinnor eller kvinnor i andra betydande funktioner.

Skilsmässor

Skilsmässor (*divortium*) var mycket vanliga redan vid ingången till eller under tidig kejsartid. En skilsmässa var däremot ingen domstolssak eftersom äktenskap förliknades med en samhällelig och social överenskommelse. På samma sätt ansågs en skilsmässa vara en privat överenskommelse utan rättsliga följder i stil med "att sakerna ser ut att sluta så här". Det var först under den senklassiska tiden som skilsmässobilden radikalt förändrades genom kristendomens inverkan.

I sin allra enklaste form kunde en skilsmässa bestå av att mannen helt enkelt "returnerade" hustrun till sitt födelsehem, om han av någon anledning var missnöjd med henne. Då såldes kvinnan i praktiken av hemmet vidare till följande lediga kandidat. Om en skilsmässa inträffade, skulle hustrun i normala fall ha återvänt till sitt barndomshem, medan barnen nästan alltid stannade kvar hos mannen. En skilsmässoprocess kunde lika väl sättas i gång av hustrun. Så också på den här punkten förekom en viss slags demokrati mellan könen. Under romartiden var det ändå mannen som oftast var den som anhöll om en skilsmässa, och i dessa fall returnerades hela hemvisten till hustruns familj. Om det däremot var hustrun eller dennes far som låg bakom kravet på en skilsmässa, kunde mannen behålla en del av hemvisten för barnen som han blev förmyndare för.

Likväl var skilsmässa inte den enda formens åtskillnad som förekom under den grekisk-romerska antiken, vilket blev särskilt påtagligt under romartidens våldsamma och utdragna krig. Två tredjedelar av alla antikens krig utkämpades nämligen under romartiden. Det att männen ofta var borta på korståg bortom haven och krigade, och allt som ofta aldrig återvände hem, öppnade samtidigt nya möjligheter för kvinnor att framträda på hemmafronten, i lokala affärer eller inom religiösa aktiviteter.

Oväntade befolkningsrörelser uppstod på samma sätt när stora marker blev tillgängliga, då återvändande soldater var obenägna att återuppta odlingen, kunde inte göra det beroende på att gården och markerna hade förfallit eller så blev det helt enkelt för dyrt att börja om. Många av dessa forna bönder sålde sina marker billigt, vilket ledde till ödeläggelse av områden när de flesta flyttade in till städerna. Allt det här inverkade också på familjerna och äktenskap.

Demografi och sjukdomar i antiken

Befolkningsläran eller *demografien* som undersöker befolkningens storlek, sammansättning, fördelning och förändringar däri, kan studeras via försörjningskrav som tillgång till vatten, föda, bostadsyta, åkermark, odlingsväxter eller biologiskt material som skelett. Demografiska mönster i allmänhet beror på olika faktorer som befolkningens struktur, utvecklingen av sociala och ekonomiska omständigheter samt kost och hygienförhållanden.

Innan vi går vidare och begrundar ämnet noggrannare är det viktigt att konstatera, att det fanns ingen folkbokföring under antikens tid. Ingen myndighet förde heller statistik på dödsorsaker eller vid vilken ålder någon dog, förutom kanske de anhöriga. Våra summariska uppgifter är inte heller bekymmerfria eller opartiska därför att det lilla som överlevt kommer från sammanhang där en person gavs en anständig begravning, där ett minnesmärke restes eller där skriftliga uppgifter på ett annat sätt är bevarade om omständigheterna, vilket alltid tynger ned vågskålen i riktning mot de rika och välbärgade i samhället.

Majoriteten av befolkningen fick inte en begravning som skulle ha lämnat synliga spår efter sig och det finns inga källor eller hänvisningar till dessa heller. Detta sorgliga förhållande gällde särskilt de fattiga i samhället samt barn och andra grupper som saknade medborgerliga rättigheter, vilkas kvarlevor ofta bara slängdes bort eller sattes i massgravar. Det är också säkert att dödligheten var högre i områden med sämre socioekonomiska förutsättningar, precis som nuförtiden eller i regioner där det rådde ett ogynnsamt och fuktigt klimat. Ett exempel på det sist nämnda är det fuktiga Nildeltat i Egypten där sjukdomar, parasiter och ohyra snabbt spred sig, vilket ökade på den allmänna dödligheten eller *mortaliteten*.

Befolkningssiffror och medellivstider

Bevis för död, inkluderande säsongartad död och begravningar, sträcker sig över hela den grekisk-romerska kulturerna och den klassiska antiken i form av texter och materiellt kulturarv som arkitektur, gravar, gravstenar (*stelae* eller epitafier), gravgods, skelett, inskriptioner eller skriftliga källor som papyri, det sist nämnda i synnerhet från Egypten.

Ur vetenskaplig synvinkel är problemet att vi nog kan åtminstone i grova drag uppskatta befolkningssiffror under antiken, medan de demografiska förhållandena är ganska långt okända. Siffror på dödligheten, uppskattningar om en förväntad livstid eller statistiska beräkningar på medellivstider från antiken baserar sig närmast på undersökningar av det biologiska materialet, det vill säga skelett (vilka studeras inom vetenskapen *osteologi*) som arkeologer grävt fram eller epitaferna som bär inskriptioner, vilka dock bara är ungefärliga i sina dateringar.

Om man tänker på vad det arkeologiska materialet i allmänhet kan berätta, så kan man säga att antikens människor levde betydligt kortare än man gör nuförtiden. Däremot är det mindre känt att antikens förhållanden med tanke på dödlighet präglade inte bara

gamla tider, utan råde faktiskt fram till industrialismens tidevarv. Således är en låg medelålder inget som bara kännetecknade de klassiska kulturerna. Också studier gällande dödstal efter kön och ålder ger förvånansvärda resultat. I motsats till nutid, hade kvinnor en högre dödlighet än män, troligtvis i alla födelseårgångar. Arkeologiska undersökningar bevisas entydigt att män i regel levde betydligt längre än kvinnor, kanske till och med 4–7 år i medeltal. Orsakerna till skillnaderna ligger närmast i det hårda livet för kvinnornas del. Att föda många barn under primitiva förhållanden utan sjukvård hade ofta en dödlig utgång och den allmänt höga dödligheten (*mortaliteten*) både av spädbarn och mammorna drog kraftigt ned på medellivslängder mellan könen.

Till exempel, i kejsarliga Rom var medelåldern vid död för en kvinna omkring 34 år och för en man 38 år. I romerska Egypten låg medelåldern för alla kön på 32 år, medan kvinnorna levde i medeltal 29 år och männen 34 år. Den lägre medelåldern i Egypten berodde delvis på det redan nämnda fuktiga klimatet i Nildeltat vilket lätt spridde sjukdomar. Vi vet också att förväntan om livstiden vid födseln i den grekisk-romerska världen låg omkring bara 24 år. Alltså, om vi till exempel läser i antika skrifter om att någon under tidig kejsartid dog i en ålder av 30–40 år, tycker vi genast ur vårt moderna perspektiv där människor beroende på kön i medeltal lever upp till 81–85 år, att personen i fråga "dog väldigt ung". Faktum är att den här tanken inte korrelerar med antikens arkeologiska verklighet, utan är en projicering av dagens gynnsamma levnadsförhållanden och höga livsförväntningar på antiken. Den statistiska verkligheten var ju den, att om en person redan uppnått en ålder på 30–40 år, hade denne överträffat inte bara sin förväntan om livstiden vid födseln, utan kunde likväl ha ansetts vara "gammal" vid sitt egentliga bortfall.

Det går vidare utan att säga, att den som fick bättre föda och togs bättre hand om, hade också en bättre chans att klara sig och överleva vanliga sjukdomar. Samma villkor gäller naturligtvis ännu i dag. Det mest karakteristiska i antiken var det att spädbarns- och den allmänna barndödligheten under de tre första åren (0–3 år) var helt enkelt skyhögt. Det var framför allt sjukdomar och uttorkning som skördade dödsoffer. Den följande farliga perioden inföll ungefär när barnet fyllde 6 år och kom igen i de lägre tonåren i omkring 13–15 års ålder.

I medeltal 50% av barnen i Romarriket hade dött innan de hade fyllt 15 år, men antalet kan ha varit så högt som 60% till exempel i Egypten, av orsaker som redan utpekats. Under tiden före och efter den industriella revolution, då statistiska undersökningar i Europa (1749–1780) inleddes, var det ännu helt vanligt med en barndödlighet på omkring 40% för barn under 15 år.

I Sverige och de övriga nordiska länderna har spädbarnsdödligheten redan länge varit den lägsta i världen, omkring 1–2 per 1 000 levande födda barn, medan den i vissa afrikanska eller asiatiska länder fortfarande uppgår till 40 per 1000 barn.

Hygien, sjukdomar och dödsorsaker

De vanligaste dödsorsakerna i antikens Grekland och Rom var endemiska, återkommande sjukdomar som infektioner, feber eller malaria, vilka snabbt kunde förvandlas till och med till pandemier. De tre största dödsorna var malaria, tuberkulos och tyfus, också kallad tyfoidfeber. I vissa fall härjade även den fruktade pesten, vid sidan av smittkoppor, mässling, spetälska och könssjukdomar som syfilis.

Undersökningar visar tydligt att dödligheten var över 70% större under sommarhalvåret från juli till oktober jämfört med övriga tider, vilket närmast tyder på infektioner personerna kan ha drabbats av under de heta sommarmånaderna, vilka senare ledde till död innan vinterns ankomst. Som vi vet, är klimatet i Medelhavsområdet varmast i juli-augusti, emedan september månad är fortfarande mycket varm. Temperaturerna ligger normalt mellan +29° – +35° C, vilket också sammanfaller med havsvattnets högsta medeltemperaturer. De oregelbundna väderleksförhållandena under den senaste tiden har lett till rekordhöga temperaturer också i Medelhavsområdet på upp till +48° C bland annat på Sardinien.

I vår egen kultur lever ju fortfarande begreppet "rötmånaden" kvar, vilket avser en period i slutet av juli och början av augusti, som speciellt i gamla tider förknippades med att många livsmedel höll sig sämre. Typiskt för månaden var en hög värme och luftfuktighet, vilka gynnar farliga förhållanden och spridningen av bakterier, virus och mögel, vilket i sin tur gjorde att livsmedel lättare blev skämda och orsakade sjukdomar och förgiftningar. Situationen förvärrades av det att det inte fanns kylförvaring och att köks- och handhygien var obefintligt, precis så som under antikens tid.

Läkare, medicinska åtgärder och medicinlikande naturpreparat existerade såklart också under antiken, även om det är lika säkert att tillgången till dessa varierade och skulle ha varit betydligt bättre åtkomliga i samhällets högre klasser. En särskilt bra läkarvård kunde man erbjuda soldaterna inom den romerska armén, vilket är förståeligt.

Hygienförhållanden var därför den huvudsakliga faktorn som avgjorde hur sjukdomar spreds, men också de varierade betydligt. Precis som i dag, uppstod epidemier lättast i krigshärjade områden, på platser där naturkatastrofer förekom, där befolkningstätheten var för hög eller där hygien låg på en särskilt låg nivå.

En bidragande faktor i storstäderna som Rom var säkert gatustånden och tavernorna som ofta sålde skämda livsmedel eller mat som stått i hettan hela dagen. Det hjälpte inte heller till att lik allmänt lämnades på gatorna tillsammans med sopor och avföring. Den förskräckliga Covid – 19 pandemin som bröt ut år 2019 och som skördade miljoner dödsoffer, påminner oss också om att lokaliteten, etniciteten och personers socioekonomiska status kan ha en stor betydelse för hur pandemier sprids och om utgången slutligen blir dödlig eller inte.

Förbättrad folkhälsa och livskvalitet eller förklaring till undergång?

Romarnas tekniska skicklighet och uppfinningsrikedom var direkta orsaker till att deras civilisation spreds och blomstrade, men också att den blev vida accepterad. Kärnan i romarnas framgång med sanitet och grundandet av nya städer var en regelbunden tillgång till färskt dricksvatten. Den tekniska bedriften med romerska akvedukter gjorde det möjligt att transportera färskt vatten över stora avstånd, till exempel från källor uppe i bergen eller floder direkt in till stadens centrum till dricksvatten, jordbruket eller baden.

Romarnas förmåga att hantera avfall var lika imponerande genom skapandet av ett komplicerat och effektivt toalett- och avloppssystem. En av de mest förvånansvärda uppfinningarna var de vattenspolade toaletterna kallade latriner eller *foricae* man uppförde i marmor och dekorerade med fina mosaiker, ofta i anslutning till de offentliga baden, men också på andra platser. Det hände också att rikare människor donerade medel för att grunda publika bekvämligheter i städerna, men oftast ville de av förståeliga orsaker inte ha en minnesplakett med sitt namn i latrinen för att föreviga sin filantropiska verksamhet. Publika latriner användes för det mesta av romare från de lägsta stånden eller medelklassen.

Typiskt skulle en publik latrin ha haft åtminstone ett dussin sittplatser där avfallet spolades bort med hjälp av rinnande vatten underifrån. Till en stor del hjälpte det här att hålla avföringen borta från gatorna och utom synhåll. Man hade emellertid inget papper att torka sig med, men använde i stället keramikskärvor, stenar eller svampar. Svamparna man använde gemensamt var havssvampar fastsatta på stickor kallade *xylopongium* eller *tersorium*, som man bara sköljde av lite innan följande kund kom. Naturligtvis gynnades stadsarkitekturen av att det fanns utpekade områden där människor kunde uträtta sina naturliga behov, vilket till en viss grad främjade folkhälsan och förbättrade livskvaliteten i vardagen för romarna.

Trots alla dessa välvilliga försök förblev de offentliga toaletterna oftast trånga, dåligt vädrade och belysta, smutsiga och saknade hygien. Den dåliga hygien förvandlade latrinerna till verkliga epicentra för sjukdomar, epidemier, parasiter, ohyra och skadliga djur som levde i kloakerna och rören. Ännu värre var det att vatten- och avloppsverk inte heller var alltid helt avskilda från varandra i Rom och därför hände det allt som oftast att sötvatten blev förorenat av avfall. Till exempel i Rom tömde det stora avloppet, *Cloaca Maxima*, avföringen direkt ut i floden Tibern som korsade staden, samma källa som en del av befolkningen parallellt hämtade sitt dricksvatten ifrån. Det här ledde till att Tibern var starkt förorenad och vid översvämningar gav det upphov till stora hälsoproblem och faror i stan. Till sist kvarstod problemet att alla hushåll inte var anslutna till dessa fina kommunala system, och alla kunde inte heller dra nytta av en kommunal sophantering.

“Tandemlatrin” med två hål i marmorbänken.
 Timgad i Algeriet. Fotografi: Le plombier du désert, 2017. Wikipedia, CC BY SA 4.0.

Sist och slutligen bidrog den allmänt låga hygiennivån i hemmen, publika toaletter eller utrymmen som gator, torg och torgstånden, tillsammans med den ingrodda vanan att slänga sopor och avfall på gator, till att sjukdomar och epidemier var väldigt vanliga innanför stadsmurarna. De tätbefolkade städerna var särskilt problematiska. Ju trångare man bodde, desto värre och snabbare blev effekterna av sjukdomar, utöver att den ständiga strömmen av nya immigranter från fjärran länder ofta förde med sig nya problem och sjukdomar stampopulationen inte var van vid. Det blev inte heller så mycket bättre med regelbundna översvämningar, ett fuktigt klimat eller en allmän likgiltighet. Inte att undra på därför att antikens lagar kategoriskt från första början förbjöd att begrava människor innanför stadsmurarna (*intra muros*).

Det är visserligen intressant att inse att sjukdomar och död hör till de mest “demokratiska elementen” i vårt liv och behandlar alla 100% på samma sätt. Under antiken skulle det ha varit endast den lilla eliten som helt lyckades avskilja sig från publika vatten-, latrin- och livsmedelssystem, och som åtminstone i teorin kunde ha klarat sig lite bättre i och med en privat försörjning. Men frågan är huruvida denna teori stämmer överens med verkligheten.

Kriminalitet, brott och brottslingar under antikens tid

För att kunna presentera tankar om vad som utgör "brott" och hurudan "kriminaliteten" eller "brottsligheten" eventuellt såg ut i antiken, förutsätter förstås att man innan måste ha en grundförståelse i hurudan samhällets syn på sakerna var och hurudan gängse lagstiftning ungefär såg ut. Märkligt nog handlar temat om kriminalitet, brott och brottslingar egentligen mindre om hurudana brottslighetsformer som förekom eller av hurudana orsaker brott begicks. I högsta grad handlar det om vilka lagar brottslingar bröt, mot vem eller vilken part i samhället brottsligheten riktade sig mot i juridisk mening och vilken syn samhället hade på brottsligheten.

Hur omfattande brottsligheten var eller vilken volym den hade i antiken kan knappast anges, då ingen brottsstatistik finns som skulle definiera hur brotten förhöll sig i förhållande till lagstiftningen. Antika samhällen saknade vidare ett polisväsen vars uppgift i vår tid är att upprätthålla den allmänna ordningen och säkerheten och bekämpa brottslighet. Som vi kanske kommer ihåg började en slags poliskår uppstå mycket sent, först under 1700-talets slut. En annan intressant sak är att antikens samhälle saknade en tanke om att det fanns en allmän brottslighet som borde bekämpas. I det syftet fanns det inte heller ett statligt domstolsväsen med uppgift att ansvara för samhällets rättskipning. En konsekvens av allt det här är att all lagföringsstatistik som skulle beskriva vilka brott som fanns, vilka blev upptäckta och vilka ledde till åtgärder, saknas. En väldigt omfattande jämförelse av antika källor kunde i bästa fall ge en bild om vilken brottsbilden kan ha varit och vilka typs förbrytelser var de allra vanligaste, men denna undersökning faller tyvärr utanför denna korta inledning.

Börjande från klassiska Aten, var vanliga brott som mord, dråp eller misshandel inte ett brott mot staten, utan privata brott som offret eller familjen begärde ersättning för genom en privat stämning (*dikê*). Allvarigare brott som grov misshandel (*hybris*) kunde leda till en öppen stämning (*graphê*), men det var fortfarande ett privat brott. Till "riktiga" lagbrytare räknades tjuvar, snattare av kläder, kidnappare, inbrottstjuvar eller ficktjuvar, vilka gick under namnet *kakourgoi* och löd under särskilda lagar. En vanlig förutsättning för att bli straffad för dessa sist nämnda brott var att bli "tagen på bar gärning" som vi skulle säga, med andra ord tagen i utförandet av själva gärningen. I sådana fall kunde förbrytaren anhöllas av ett ämbetsmannaråd kallat "de 11" vars uppgift var att straffa förbrytare och övervaka fängelset. Alternativt kunde en skriftlig anklagelse riktas till rådet som undersökte saken och gav en arresteringsorder eller så kunde man förstås "själv ta hand om saken". Särskilda lagar mot stöld var vanliga, vilket innebar att intresset under antiken i stora drag ser ut att ha riktat sig mot egendom och egendomsbrott.

Som fallet med Grekland indikerade, var det vanligt i avsaknaden av centrala, statliga myndigheter att man förväntades "hjälpa sig själv" vid sidan av att det fanns en "social kontroll" i samhället. En ganska märkvärdig sak var att antikens samhälle verkar ha tagit kriminellt beteende för givet, i stället för att försöka utrota eller kontrollera det. Att bekämpa brottslighet och kriminellt beteende ingår i den grundläggande konstitutionen av ett modernt samhälle. Dock sker det i praktiken många gånger med

varierande framgång. Till det "att man försökte hjälpa sig själv" under antikens tid hörde för elitens del att man skyddade sig med privata säkerhetsstyrkor eller enskilda åtal. Till den "sociala kontrollen" i samhället hörde beredvilligheten hos invånarna i Rom att informera om och mot olika saker, antydande att det fanns kanske ett utbrett system av "informatörer". Eventuellt kan systemet ha påmint en aning om det som försiggick i de kommunistiska östblocksstaterna i modern tid, då allas uppgift var "att hålla ett öga på alla" och rapportera suspekta företeelser till den statliga säkerhetstjänsten.

På samma sätt som i Grekland, har vi i Roms fall ingen egentlig uppfattning om hur utbredd kriminaliteten var eller hur stor volym den kan ha haft. Däremot är romerska författare som Cicero enhälliga i sina beskrivningar om att till exempel stråtröveri var vanligt, till och med i Italien, det vill säga stråtrövarband som riktade våld mot vägfarande på de allmänna romerska vägarna. Likaså förekom perioder av full anarki i Roms historia, då den normala samhällsordningen bröts ned. Det här läser vi till exempel om ännu under tidig kejsartid i provinserna, bland annat förevisat i Nya testamentets berättelser.

Igen, det här indikerar att kriminalitet inte kanske alls var ovanligt, även om det är svårt att ge en närmare beskrivning eller definition på det. Men en slutsats har varit, precis som i Greklands fall, att det romerska samhället hade en synnerligen hög tolerans för brottslighet. Gränsen där man ingrep sattes högt. Men såklart hade all tolerans sin gräns. I Roms fall handlade det oftast om att på politisk nivå utmana henne eller kejsaren själv. Det var ju just därför kejsare hade sitt elitgarde i Rom, pretoriankohorten och legionerna ute i provinserna. Även om det inte fanns en polisstyrka, fanns det nog en brandkår (*vigiles*).

Romarna var inte förtrogna med det allmänna begreppet om att betala skadestånd eller en allmän skyldighet att ersätta en skada. De kände bara till de enskilda rekvisiten för en skada, som behandlades på olika sätt, även om den rättsliga följden vanligtvis var en ersättning för skadan. I dessa fall erlades skadestånd eller böter.

Så förvånansvärt som det kanske låter, menar rättsvetare att det trots allt var rätt så ovanligt under största delen av tiden att någon blev dömd till döden. Oftast omvandlades straffet till en bortvisning (ett liv i *exil*). Undantag var de som dömdes för landsförräderi (*maiestas*) eller uppror eller de som förvandlades till statens "offentliga fiender" (*hostis*), av en verklig eller fiktiv orsak. I dessa fall togs beslutet av den romerska Senaten, även om det kanske bekräftades av en folkförsamling. Om en person förklarades som statens fiende ledde detta till avträde av det romerska medborgarskapet. Förlorandet av medborgarskapet i sin tur betydde att man förlorade rätten att överklaga beslutet och att man kunde dödas av vem som helst, när som helst, och utan rättegång.

Mycket av den juridiska verksamheten gick ut på att hålla slaveriet i styr. En slutsats är att i Rom – som i Grekland – fanns det lite jämlikhet inför lagen, trots att lagar hade stiftats. Ett tecken på det var att man redan under sen kejsartid i Rom, förmodar man, införde ett dubbelt system där medborgare från högre stånd (*honestiores*) oftare

dömdes högst till exil eller bara böter, medan representanter för de lägre samhällsklasserna (*humiliores*) dömdes för exakt samma brott till tvångsarbete som om de vore slavar, till exempel, till gruvor eller ännu värre, avrättades.

Död och begravning

Antikens syn på döden och livet efter detta

Temat "liv och död" hör utan tvivel till de mest diskuterade ämnena i litteraturen börjande från den historiska tidens begynnelse. Orsaken är lätt att förstå eftersom det handlar ju om människans främsta, existentiella frågor, vilka alltid varit intressanta i en form eller annan.

Pratar vi om begravningar är det samtidigt omöjligt att undvika en diskussion om vad antikens människor hade för uppfattningar om döden och hurudan den kulturella synen på livet efter döden kanske var. Av intresse är vidare hur hantering av liken i enlighet med dessa uppfattningar i praktiken skulle utföras, av hygien orsaker, religiösa skäl eller utgående från samhälleliga krav, till vilken diskussion hör naturligtvis också en grad av vidskepelse.

Märkligt nog saknade den grekiska och romerska kulturen en enhetlig betraktelse på människans liv, död (*thanatos*) och begravningar. Däremot kan en allmän tanke om att livet fortsatte åtminstone i en begränsad form spåras hos båda, åtminstone som ett slags liv i skuggorna. Den grekiska mytologin pratade nämligen oavbrutet om ett liv i underjorden, *Hades*. Enligt skalden Homeros var *Hades* en eländig, mörk och tröstlös plats där rastlösa själar (*psychai*) vandrade otåliga omkring, då de där omvandlats till skuggliknande varelser jämfört med livet på jorden. Optimisterna trodde på en parallell existens för vissa utvalda hjältar i *Elysium*, "De saligas öar", där man kunde leva ett lyckligt liv.

För den store filosofen Platon (428/427–348/347 f.Kr.), som i sin undervisning skiljde mellan kropp och själ, var *Hades* scenen där människan dömdes beroende på hurudan etiskt och moraliskt liv personen hade fört (temat tas upp i böckerna *Phaedo* och *Republiken*). Platon menade att den odödliga själen som hade levt ett "rättvist liv" under sin världsliga vandring, kunde se framemot en belöning och en angenämare existens i "evigheten". Samma tro på en lyckligare tillvaro efter döden förekom i ett antal så kallade mysteriereligioner genom hela den grekisk-romerska antiken, vilket bidrog till att göra dem enormt populära. Den romerska staten försökte på sätt och vis möta mysteriereligionernas syn, då man ansåg att en fulländad avslutning på livet var en ärorik död, följt av en passande begravning, vilken inte bara erbjöd trevliga minnen, utan garanterade själens framtid i det kommande. Inom kristendomen, vars läror formades under senare delen av senantiken, avgjordes livet efter döden i förhållande till hur man förhållit sig till Guds vilja och Jesus Kristus. Döden vara bara en övergångsform till ett annat, evigt liv.

De romerska författarna Cicero (106–43 f.Kr.) och Catullus (84–54 f.Kr.) menade i stil med de tidigare grekiska filosoferna att döden (*mors*) var slutet på allt och bestod bara av en "evig sömn". Vid sidan av det här var uppfattningen om att livet fortsatte i skuggorna (*Manes*) vida utbredd bland romarna. Bland annat i det syftet dyrkade man sina förfäder, de romerska dödas andar, som "levde därute i skuggorna" eller som man sade bland romarna, *dis manibus*, förkortat D.M. på gravstenarna. I det syftet var funderingarna kring döden fortfarande sammanvävda med de religiösa uppfattningarna om odödlighetens existens. Samtidigt var det också en slags balansgång mellan dödens förorenande egenskaper och strävan att hålla sig ren, vilket vi ska diskutera senare.

NM Sk 0231. Marmoraltare, Via Lazzarini, Italien. CIL VI 13857. Storlek: 40 x 30 x 18 cm.

Frisen ovanför inskriptionen föreställer ett altare, ett barn och en hund.

Inskriptionen lyder: D(is) m(anibus) | Caeciliæ Tyche | coniugi | Ti(berius) Claudius Fortunatus et | sibi f(ecit).

Åtminstone själva inskriptionen har varit rödfärgad.

I den judisk-hebreiska världsbilden går själarna efter döden till *Undervärlden*, *Sheol*. Alla själar (*nephes*) bevaras i *Sheol*, en underjordisk avgrund som är så mörk och djup att den ibland kallas i skrifterna för "Glömskans Land". Trots allt detta mörker och all negativitet var *Sheol* ändå är en ganska neutral plats där inga moraldomar förkunnades, utan stället var en pragmatisk bevaringsplats tills själens slutliga öde avgjordes. De personer som däremot avsiktligt eller med vett och vilja hade levt ett orättvist liv och syndat placerades direkt i *Gehenna* eller *Gehinnom*, den judiske versionen av helvetet som gav dess namn. Vissa av dessa tankegångar övergick under senantiken till kristendomen, som utgår från den tidiga judekristna världsbilden.

Begravningar av de döda som en källa till liv

Begravningar som arkeologiskt material erbjuder ett unikt, privilegierat, men samtidigt också ett känslomässigt och ansvarsfullt fönster in i forna människors liv och död, som involverar stora etiska och moraliska frågor även för dagens forskare. I de fall där biologiskt material på arkeologisk väg funnits och i modern tid kunnat tas tillvara och analyserats, klarlägger forntidens DNA förvånansvärda fakta om människors genetiska hemligheter, rörelser under olika historiska perioder, ursprung, etnicitet, sociala identitet, sjukdomar, diet, dödsorsaker, ålder, kön eller till och med släktskap, som vi annars inget vetat om.

Redan av den här orsaken utgör begravningar en huvudkälla till det materiella, fysiska kulturarvet. Men begravningar belyser också det immateriella kulturarvet på ett avgörande sätt, i form av en bättre förståelse av religiösa motiv, trosföreställningar, mytologi, dödsritualer inom en särskild kultur eller rentav ekonomiska, politiska, sociala eller ideologiska förändringar i samhället. Gravarna berättar också en hel del om familjerna, familjestrukturen, individuell och samhällelig moral och etik, och speciellt om den överväldigande stora delen av befolkningen som inte dyker upp i historiska källor och som annars skulle ha fallit i total glömska.

Begravningar är också ett enormt brett forskningsfält inom modern arkeologi, då hundratusentals gravar och monument grävts ut och har publicerats vetenskapligt, vilket för antikens del täcker en period på ca 1 000 år. Visserligen är variationerna otaliga och det finns alltid undantag från allmänna trender och mönster, men det oaktat är materialet rikligt, mångsidigt och tacksamt på många olika sätt.

En central orsak till att en ordentlig begravning över huvud taget ansågs vara så viktig genom hela antiken var antagligen tron att deras andar som blev obegravda eller vars gravar blev oanständiga eller halvfärdiga, var bland de allra illvilligaste. Detta intryck försökte man därför undvika till det sista. Problematiken syntes redan i Homeros' berättelse i *Iliaden* (23.9.) om Odysseus, som på sin väg till Undervärlden möter Elpenor som den första personen. Till allra först ömkar sig Elpenor över att han efter sin död inte fick anständiga lamentationer och lämnades obegravd, vilket stärker intrycket av att utförandet av begravningsprocessens alla delar var en avgörande viktig sak för själens fortsatta tillvaro och ro.

En begravning innebär alltid att man skaffar sig av med mänskliga kvarlevor, det vill säga kroppen, genom att deponera den i jorden, i en grav, överlämna den i vatten eller sumpmarker, genom att utsätta den för väderförhållanden eller i vissa fall till och med för asätande djur. Allmänt taget påverkas begravningsseder alltid av *geografi* (var man befinner sig och hurudant klimatet är), *religion* (vad man tror på och hur det tar sig uttryck) och samhällets gällande *sociala normer* (hurudan status och hurudana möjligheter man har till begravning samt vilka är sederna och traditionerna inom samhället eller samhällsklassen).

För antikens del tillkommer dessutom samhälleliga krav som lagstiftningen, som hade en hel del att säga till om den juridiska rätten till begravning. Det vill säga vem som kunde begravas, var man kunde bli begravd och ibland till och med hur det kunde eller

inte kunde se ut i form av ritualer eller seder. Det som skulle ha blivit kvar i en arkeologisk kontext för den moderna vetenskapen att tolka är en summa av dessa element subtraherat med de förändringar som omgivningen, klimatet, topografin och jordmånen alltid ställde på individens sista viloplats.

Antikens gravgårdar

En mycket vanlig sak i antikens vardag var att de stora gravgårdarna, nekropolerna låg utanför stadsmurarna. Termen *nekropolis* är sammansatt av grekiskans *nekro* = död person eller kropp och *polis* = stad, vilket gav helhetsuttrycket "*De dödas stad*". Som vi också konstaterar i olika sammanhang, verkar det som om uttrycket "de dödas stad" inneslöt tanken att livet fortsatte i en ny existens efter döden i denna *polis*-stad som specifikt var ämnad för de avlidna. Orsakerna till placeringen av de döda i nekropoler utanför staden var i första hand praktiska, men också hygiensskäl var viktiga.

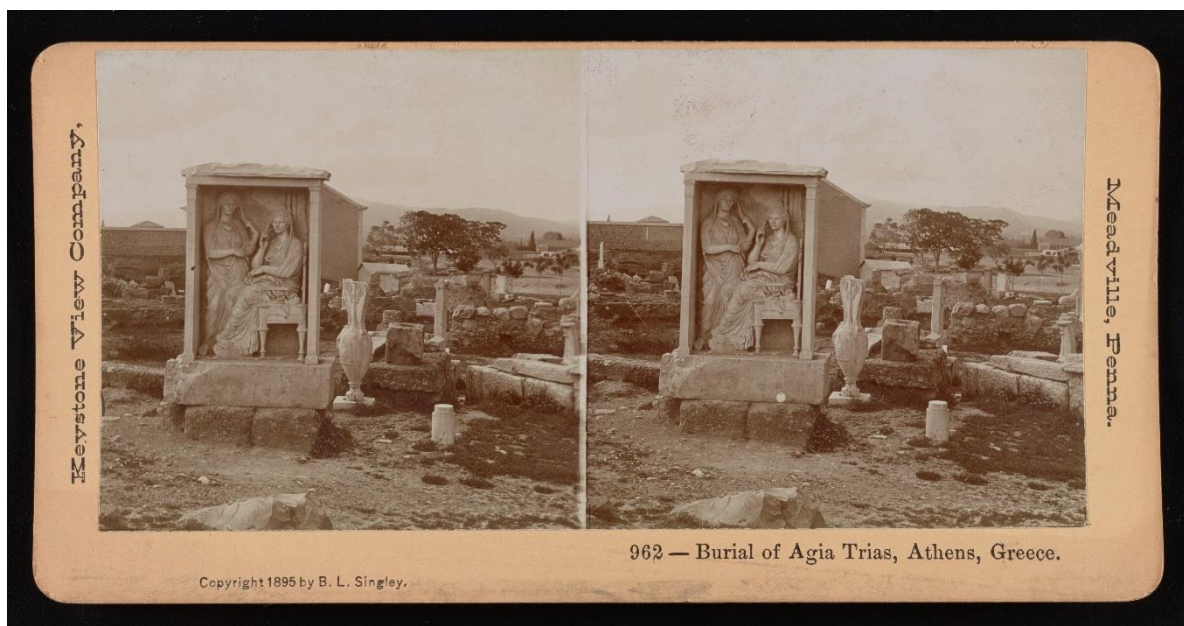
Exempel på dessa berömda, stora nekropoler i Grekland är Kerameikos i Aten, vid utkanten av staden, delvis innanför och delvis utanför stadsmurarna, en gravgård som antas ha varit i bruk i åtminstone 2 500 år.

Ett annat välbekant exempel är Roms otaliga gravgårdar och nekropoler, antingen på eller under marken, vilka ligger utanför de antika stadsmurarna utmed de allmänna, romerska landsvägarna som leder in i miljonstaden i alla riktningar. Andra viktiga antika begravningsplatser i Rom har upptäckts på Isola Sacra och under nuvarande Vatikanen, men också till exempel i hamnstaden Ostia. Det goda med dessa stora gravfält är att det ofta finns ett stort antal gravstenar eller epitafer, vilka i en form eller annan har gett ett fint underlag till demografiska diskussioner, dateringar eller utvidgad kunskap om familjestrukturer.

Ett tredje belysande exempel är Jerusalem i östra Medelhavsområdet där nekropolerna ligger i ett begravningslandskap som täcker den antika staden i alla väderstreck. I detta antika begravningslandskap har också moderna gravgårdar grundats.

Aten, Kerameikos begravningsplats. 3D rekonstruktion. Med lov av www.AncientAthens3D.com och Dimitris Tsalkanis.

Grav av Agia Trias, Kerameikos i Athen, Grekland. På fotografiet syns Demetrias och Pamphilias gravsten. Fotografi: B. L. Singley, Keystone View Company, 1895. Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C. 20540 USA, nummer LC-DIG-ds-12905. Allmän egendom.

Som sagt, i Rom låg gravgårdarna utanför stadsportarna och längs de gamla romerska landsvägarna. Ofta var de till och med arrangerade efter personers antika yrkeskategorier eller släktskapsförhållanden i grupper.

Här under syns några fotografier på Roms äldsta allmänna landsväg, *Via Appia Antica*, namngiven efter konsul Appius Claudius Caecus och vars bygge påbörjades 312 f.Kr.

Eftersom gravgårdarna och gravarna ofta placerades utmed kraftigt trafikerade allmänna landsvägar är det klart att gravarnas synlighet var enorm redan på den tiden, vilket förmedlar uttrycket om att de samtidigt kan ha fungerat som "utställnings- eller skyltfönster" för rikedom, makt och inflytande i samhället.

Via Appia Antica, Rom. Foto: Paul Hermans, 2011.
Wikipedia, GNU Free Documentation License, CC BY SA 3.0.

Via Appia Antica, Rom. Monumentala gravar utmed landsvägen. Foto: Berit Wallenberg, 18.4.1932. Riksantikvarieämbetet. Wikipedia, utanför copyright.

Jerusalem, Kidrondalen, monumentala kunga- och aristokratiska gravar från järnåldern till hellenistisk tid. Till höger, Zecharias grav, en monolit urholkad i ett stycke från urberget. Graven har tre trappsteg och en stylobat som bär två joniska kolumner med en pilaster på var sida. Monumentet kröns av ett egyptiskt-inspirerat pyramidtak. Daterad till det 1:a århundradet e.Kr. Till vänster, Benei Hezirs familjegravmonument. Graven har arkitektoniskt en klassisk stil med *distyle in antis* med två ytterväggar som ramar in de två pelarna i fronten. Benei Hezir är den äldsta av de fyra monumentalgravarna på platsen, daterad till det 2:a århundradet f.Kr. Fotografi: Kenneth Silver, 2012.

Jerusalem, Kidrondalens antika gravar med en modern gravgård på Oljeberget i bakgrunden. Oljebergets gravfält är en av de största i sitt slag och uppvisar mer än 150 000 gravar. Oljeberget är fortfarande en av de mest eftertraktade begravningsplatserna i hela världen där ett hörn kostar minimum 30 000 USD. Fotografi: Kenneth Silver, 2012.

Begängelsform och begravningssätt

Som vi redan konstaterade, är döden det mest "demokratiska" elementet i en människas liv och en händelse ingen kan undvika. Däremot varierar begängelsformen och begravningssättet fortfarande mycket beroende på geografi och kultur. Sättet kunde även variera avsevärt beroende på individens ålder, kön, status och samhällsliga ställning. En sista, men viktig sak att komma ihåg är att en stor del av människorna i antikens värld föll utanför medborgarskapet och de allmänna samhällsliga rättigheterna, vilket inkluderade en rätt, men också en möjlighet till en anständig och en slags standardiserad begravning.

I de allra flesta fall skulle begravningen ha legat på familjens eller de närmaste anhörigas ansvar, och bara i enstaka fall på samhällets. Att bli begravd på allmän bekostnad av samhället var alltid en ära som tillföll väldigt få personer. Det kunde till exempel ha varit fråga om en offentlig person som ett statsöverhuvud, en betydande ämbetsman eller till och med en nationell hjälte. Ganska liknande principer råder ännu i dagens värld.

I processen att förflytta sig över tröskeln, "härfån dit" som det hette på grekiska (grekiskans *ekeise* i Strongs grekiska konkordans 1566), platsen eller tillståndet där någon varken är det ena eller det andra, fanns tre sociala och praktiska riter:

1) att man var döende, 2) död, men inte begravnen och 3) död, och begravnen.

I alla de här enskilda skedena av den antika begravningen förväntades de överlevande, anhöriga och särskilt familjen, men ibland också samhället, att ta del av olika konkreta handlingar för att avsluta processen framgångsrikt. Man ansåg det vara oerhört viktigt att "hjälpa de döda" att komma i väg så snabbt som möjligt, så att de kunde förflytta sig från en status till en annan. Antikens greker var väldigt passionerade och känslomässiga över död och begravning, redan synligt från det att ordet för begravning, *kedeia*, kommer från det grekiska verbet *kedomai*, vilket betyder "vård (av saken) på ett kärleksfullt sätt". Att sålunda ta hand om kroppen var inte bara en praktisk åtgärd, utan framför allt ett socialt evenemang fyllt med kärlek, en tradition som ännu i dag fortsätter stark inom den grekisk-ortodoxa kristenheten.

Också själva den grekiska begravningen var indelad i tre olika delar:

1) utläggningen av kroppen (*prothesis*), 2) transport av kvarlevorna till begravningsplatsen (*ekphora*) samt en 3) deposition av kroppen eller kvarlevorna i marken, vilka vi till följande ska bekanta oss närmare med.

En särgrupp, vilken inte alltid kunde få en normal behandling, var stupade hjältar, vilka allt som oftast blev begravda i massgravar långt hemifrån ute på slagfältet. Så var fallet till exempel under det 5:e århundradet f.Kr., då de så kallade Perserkrigen härjade. I grekiskan pratar man i dessa fall om *polyandria*, gravar dit ett antal dödsoffer placerades kollektivt. Exempel på dessa har hittats bland annat i Pydna, Plataea eller Himera. I dessa fall verkar det som om begravningen begränsades till gravar vilka anlades i närheten av slagfälten och där offren antagligen begrovs stamvis kanske hellre än individuellt.

Eftersom den visuella konsten var en väsentlig del av antikens begravningsceremonier, ritualer och illustrationer som också återfinns på arkeologiska föremål, har dessa blivit viktiga element i vetenskapliga teorier, dateringar och i processen att bena ut sociala, politiska och kulturella frågor gällande antiken i modern tid.

Begravningskulturen i antikens Grekland

1. Utläggningen av kroppen (*prothesis*)

Det intressanta och viktiga i det här sammanhanget är att alla förberedelserna för begravningen och i samband med utläggningen av kroppen var ett äreuppdrag anförtrott åt kvinnor. Förberedelserna började genast efter att döden hade inträffat, på första dagen, då man stängde den avlidnes ögon och mun innan dödsstelheten (*rigor mortis*) tog över. Man tror att det från början närmast handlade om kosmetiska orsaker, men senare är det säkert att det hade en djup religiös betydelse. Inskriptioner från Mindre Asien antyder nämligen att det fanns en fast tro på att man kunde frigöra själen genom att stänga ögonen, och på det sättet "hjälpa den döde att komma i väg". I övrigt kunde själen ställa till med bekymmer både för sig själv och anhöriga.

Enligt gammal grekisk-romersk tradition placerades ett mynt antingen in i munnen eller innanför ögonlocket på den döda i samband med att den avlidnes ögon och mun stängdes eller senast efter att kroppen hade rengjorts. Det här hade allt att göra med den oerhört viktiga förberedelsen att den dödes själ (*psyche*) behövde betala färjemannen Charon för sin båtresa över floden Styx till Undervärlden och för att kunna ta emot det nya liv som därefter väntade. Förfarandet är inte bara väl bestyrkt i skriftliga källor, utan ett arkeologiskt faktum från otaliga gravar och fynd. Sättet med utplacering av ett bronsmynt är bekant även allra längst ute på det romerska rikets yttre, östra gräns inom den semitiska kulturen i romerska Judéen från det 1:a århundradet e.Kr. Det intressanta är att seden spreds sig också till icke-romerska folk, kanske via den grekiska kulturen som var dominerande i området.

Den andra viktiga saken var den aktsamma vården av liket, i vilken ingick tvätt helst med havsvatten och smörjande med olja och eller andra dyrbarare vätskor och parfymer. I ett varmt klimat var det här inte enbart ett kosmetiskt knep, utan det hjälpte till med att bevara kroppen och hindra bland annat lukt under den tiden liket låg utställt. På konstnärliga framställningar av begravningar ser man ofta avbildat ett speciellt kärl kallat *phormiskos* som innehöll olja för tillfället. Det här skulle också ha gällt de krigare som stupade på slagfältet – åtminstone i enskilda fall – eftersom de ansågs vara hjältar, vilka gett sitt liv för stadsstaten.

Ett *phormiskos*-kärl. Från Theba, Boetia, Grekland, hellenistisk tid. Fotografi: Jastrow 2006, Wikipedia. PD-self.

Så småningom kläddes liket och placerades på en bår eller en slags dödsbädd (*kline*) täckt med dekorerade textilier (*stroma*) eller täcken med kuddar under huvudet. Kroppen placerades i hemmet för påseende och besök senast på den andra dagen efter döden. Normalt skulle kroppen ha orienterats med fötterna mot husets utgång eller gatan, vilket kanske har gett upphov till uttrycket att lämna sitt liv "*med fötterna före*". I konstnärliga framställningar visas ofta en lång fotsida vit kappa som klädde den döde. Ibland går den under namnet *endyma*, en yttre klädnad (*enduma*, Strong 1742) kombinerad med en *epiblema* (*epiblema*, Strong 1915), en slags lösare klädsel som man lindade in kroppen i. Under romartiden var det vanligt med en toga. Även om det här kanske var normen, kunde ogifta eller nyligen gifta kvinnor också bli begravda i sin bröllopsskrud, på samma sätt som en hoplitsoldat kanske reste till Underjorden i sin hoplitustrustning. Det hände också att man dekorerade kroppen och omgivningen med väldoftande blommor, kryddor, örter eller kvistar. Efter det här var man i princip klar för likvakan, ett storslaget publikt tillfälle, utanför hemmet eller inne i huset.

Senast i det här skedet började gäster och sörjande strömma in för att visa sin sista respekt. De möttes av svartklädda, kvinnliga, oftast professionella sörjare som omgav kroppen och som i ett skådespel hamrade sig på bröstet, rev sig själva i håret eller i sina kläder medan de sjöng rituella klagovisor (*dirge*). Det fanns också en koreografi för rörelser och uttryck. Den mer personliga klagan (*góos*) återgav anhörigas minnen och sorg efter den döde. En viktig del av denna *prothesis* var att erbjuda sörjarna en möjlighet att delta i processen genom att sjunga en sång till den avlidnes ära.

3100838_Bild3

Medelhavsmuseets samlingar: NM Ant 0413, lekty, deaccessioned. Motiv: utläggningen av kroppen (*prothesis*), längre ner på kärlet ligger kroppen på en bår (*kline*) med den avlidne i profil, vänd åt höger, liggande med huvudet stött på en kudde. Vid den avlidnes fötter står en sörjande kvinna. Längre till höger finns en gravsten, en stela. Det här kärlet är unikt i sättet att avbilda den avlidnes ansikte vänt mot höger, i och med att nästan alla attiska vaser avbildar ansiktet vänt mot vänster. Triglyph Painter ca 410 f.Kr.

Samma aktsamma vård av liket är ett annat väldokumenterat drag också ute i provinserna, bland annat inom den semitiska kulturen, påtagligt bland annat i Nya testamentets berättelser i vad som hände Jesus från Nasaret efter korsfästelsen (evangelierna: Matt.: 27:57–61; Mark.: 15:42–47; Lk.: 23:50–56; Jn.: 19:38–42). Det här är särskilt betydelsefullt eftersom det är ett bevis på att romerska myndigheter överlät kroppar av personer som dömts till döden och avrättats tillbaka till de anhöriga för att de kunde begravas på ett anständigt sätt. Trots att vi vet från skriftliga källor att hundratusentals människor avrättades av romarna genom korsfästning, har bara två fall dokumenterats arkeologiskt i hela romerska riket. I båda fallen begravdes personerna efteråt i privata gravar fortfarande med spikarna genom hälarna. Det första fyndet gjordes i Jerusalem 1968 och det andra i Fenstanton i Cambridgeshire i Britannien 2021. Vi återkommer till det här om en stund.

En avvikelse är att tiden för gravläggningen efter döden varierade väldigt mycket från kultur till kultur. Inom den semitiska kulturen har begravningen alltid skett väldigt snabbt – och gör det fortfarande – precis så som det omtalas redan i Nya

testamentets berättelser, alltid inom samma dygn efter döden, ofta före solnedgång. Därigenom förekom inte den annorstädes vanliga traditionen att ställa ut liket och säga farväl under en likvaka med ritualer.

En annan, mer grafisk scen av utläggningen av kroppen (*prothesis*) på en begravningsplakett tillverkad i terrakotta i svartfigurig stil. Plaketten bär fortfarande två hål i den övre kanten, vilkas funktion var att hjälpa till med fästandet upp på det rektangulära gravkapellets väggar. Kapplöpningstemat i föremålets nedre register återkommer under antikens tid, och antas kunna kopplas med en viss typs begravningsspel som hölls till den dödes ära, kanske i stil med vad som beskrivs i *Iliaden*, bok 23, då Akilles ärade sin avlidne vän Patroklos. Ett annat alternativ är att det faktiskt skulle kunna återge en scen av begravningskortegen till gravplatsen.

Aten, Attika, arkaisk tid ca 520–510 f.Kr. Storlek ca 26 x 36 x 1 cm. Metropolitan Museum, Accession Number: 54.11.5, Rogers Fund, 1954. Open Access, allmän egendom.

2. Transport av kvarlevorna till begravningsplatsen (*ekphora*)

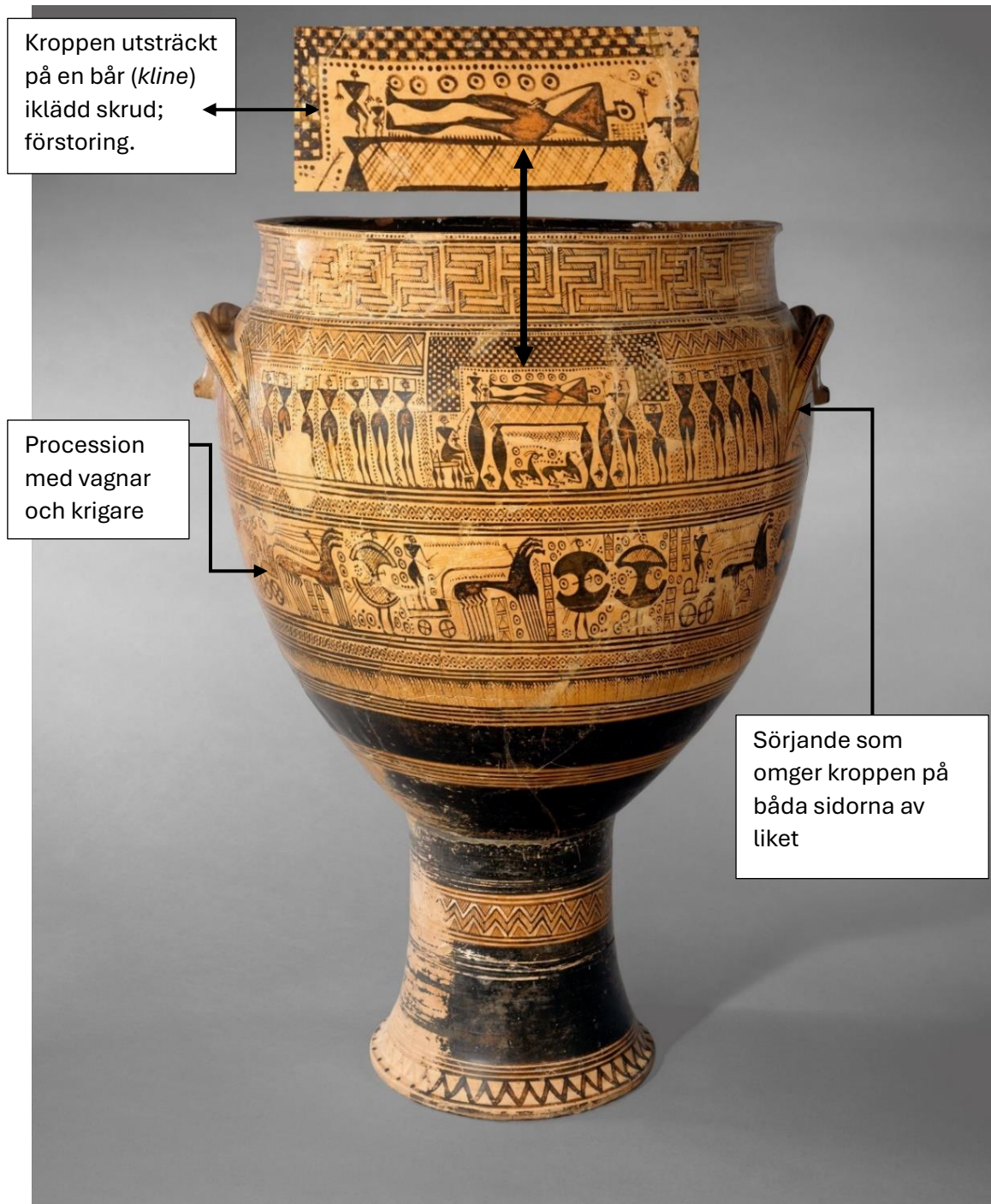
Av någon oförklarlig anledning illustreras oftast utläggningen av kroppen och dess vård, i jämförelse med det relativt sällsynta motivet från följande steg, nämligen *ekphoran*, processionen till gravplatsen. Men det är lika möjligt, som man redan konstaterat, att det återkommande och ofta illustrerade temat med vagnar, hästar och män bärande vapen i en procession (se plaketten ovan och kratern under), i själva verket illustrerar begravningsprocessionen snarare än den avlidnes bedrifter i livet.

I praktiken kan det vara en avbildning av två olika skeden av begravningen på samma gång, alltså ett slags helhetsnarrativ om den dödes sista stunder. I vilket fall som helst, liknar processionen i ljust av de skriftliga beskrivningarna som bevarats ganska noggrant de som är avbildade på vaser eller i reliefer med hästar och vagnar omgivna av krigare i full stridsutrustning.

Dessutom påminner det visuella upplägget starkt om en militär procession som leds av männen och till sist kommer kvinnorna. I presentationerna förekommer också andra yrkeskategorier involverade med begravningar som, till exempel *klimatkophoroi* ("stegbärare"), *nekrophoroi* ("likbärare"), *nekrothaptai* ("likbegravare") och *tapheis* ("gravgrävare"). Ibland kan man också se anställda, professionella musiker som flöjtister delta i begravningståget.

Ekphoran ägde rum vid slutet av den tredje dagen, innan natten föll. Tekniskt sätt kunde likets transport till begravningsplatsen utföras med dragdjur som hästar eller åsnor eller av likbärare i en strikt procession, såsom i huvudsak redan beskrivits. Det är också möjligt att man under transporten av kvarlevorna till begravningsplatsen skulle ha ställt ut målade porträtt av de avlidne eller förfäderna, i stil med detta som illustreras nedan och vilken härrörs till ett egyptiskt sammanhang. Likaså är det enligt antika författare möjligt att den avlidne kanske redan under transporten till begravningsplatsen skulle ha smyckats med gulddiadem eller kransar, i likhet med de som finns utställda på Medelhavsmuseet (se under).

Redan under Solons tid (ca 630–560 f.Kr.) blev sorgetågen så pass påkostade och fartfyllda att samhället ansåg det som sin skyldighet att stifta lagar för att begränsa dem (Plutarkos, *Solon* 21), bland annat genom att förbjuda självförvållade skador som piskning, ristningar och skärsår i köttet. Detta kan också ha varit ett försök att svänga riktningen av större, publika evenemang mera i riktningen mot privata, stillsammare sätt att begrava.

En massiv terrakottakrater med ett begravningstema. Aten, Attika, sen geometrisk stil I, daterad till ca 750–735 f.Kr. Föremålets storlek: ca 108 cm hög och 72 cm i diameter. Tillhör den så kallade Hirschfeld-ateljén. Också här är den döde utsträckt på en bår (*kline*) i mitten av presentationen (se förstoringen ovanför). Men nu för maximal representation har hans ansikte svängts i riktning mot åskådaren. I det här fallet har man också delvis avtäckat den avlidne och lyft under begravningsskruden så den dödes kropp ska synas bättre. Den avlidne är här omgiven av en stor grupp sörjare på båda sidorna. I det nedre registret syns en kortge av vagnar och krigare, kanske i bemärkelsen att de sammankopplade med den avlidnes bedrifter i livet eller alternativt så att illustrationen kanske trots allt representerar den berömda *ekphoran* till gravplatsen. Metropolitan Museum, Acession Number: 14.130.14, Rogers Fund, 1914. Open Access, Public Domain. Bildmanipulering: Kenneth Silver.

Ett målat porträtt av en äldre dam som bär en guldkrans. Framställt med hjälp av *enkaustisk* (måleriteknik med smält vax) teknik i ett vaxmedium för att ge rika färger med en djup ton som i oljemålningar. Det är möjligt att porträtt av den här typen bars av begravningsföljet (*ekphora*) genom staden eller byn till begravningsplatsen.

Med andra ord, porträttet var en del av det visuella ihågkommandet av den döde på väg till graven. Och varför inte därefter också eftersom de lämnades i gravarna och har upptäckts på arkeologisk väg där.

Metropolitan Museum, Acession Number: 09.181.5, Rogers Fund, 1909. Från Egypten och daterad till ca 100–125 e.Kr., det vill säga antingen till kejsare Trajanus (98–117 e.Kr.) eller kejsare Hadrianus tid (117–138 e.Kr.). Open Access, allmän egendom.

En krans i rent guld (99%). Medelhavsmuseets samlingar, MM 1975:11.

Enligt antika källor är det helt möjligt att den här typens guldkransar kommer från begravningssammanhang. En möjlighet är att de sattes på den avlidnes huvud redan för att bäras i den officiella processionen till gravplatsen eller tillkom i samband med jordfästningen eller gravläggande.

Klagovisorna – lamentationen

Som vi ovan konstaterade, förekom klagovisor som en väsentlig del av sorgprocessen och begravningssceremonin. De bestod såväl av spontana uttryck av sorg och avsaknad som också orkestrerade, antagligen ganska standardiserade stycken där bland annat anställda professionella musiker som flöjtister deltog. I sig själv var inte uppträdandet i form av klagovisor ett eget, självständigt moment, utan det var mer lik en röd tråd som gick igenom alla skedena, från dödsögonblicket fram till festerna man höll långt efter begravningen vid gravarna. De rituella klagovisorna som *thrênos* och *góos*, vilka

sjöngs i samband med *prothesis* av anhöriga eller närstående, har redan nämnts. Sedan lade man vidare fram sina böner.

En attisk vitmålad lekyt från ett tydligt begravningssammanhang avbildande en sörjare vid gravmonumentet. Antas tillhöra den så kallade *Akillesmålen*. Storlek, höjd ca 37 cm. Aten, Attika, daterad till ca 440 f.Kr., alltså den klassiska tiden. Metropolitan Museum, Accession Number: 1989.281.72, Gåva av Norbert Schimmel Trust, 1989. Open Access, allmän egendom.

Förorening *versus* rengöring

En allmän tanke inom de antika kulturerna var att döden var en "smutsig" och en enormt "förorenande" händelse. Därigenom ansåg man att alla de människor som kom i kontakt med den avlidne blev "förorenade" (*miasma*), vilket resulterade i ett behov att "rena sig" och bli "rena" (*hagnos*) igen. Det direkta förbudet att begrava innanför stadsmurarna, vilket redan förekom i de romerska Tolv Tavlornas Lag (451 f.Kr.) (på latin *Lex duodecim tabularum* (X)), torde dock i första hand ha författats av hygienorsaker. Under kejsare Hadrianus tid, det 2:a århundradets första halva e.Kr., utvidgade man förbudet till hela tre kilometer från stadsmurarna.

Även om de antika människornas uppfattning om hygien och smittosamma sjukdomar var mycket primitiv jämfört med den moderna medicinens avancerade kunskap, förstod greker och romare naturligtvis att kontakten med ruttnande lik var ohälsosamt och därmed måste detta åtgärdas. Indirekt var tanken att separera urban bebyggelse från fysiska gravgårdar också en direkt preventiv åtgärd, samtidigt som den minskade risken för religiös "förorening". Som det tredje elementet handlade det såklart om en tydlig stadsplanering, en användning av utrymme på ett ändamålsenligt sätt, med vilket beslut man kunde reservera allt utrymme innanför stadsmurarna för hus, bebyggelse och nödvändig infrastruktur, medan gravgårdarna låg ute i särskilt designerade områden som för övrigt var obebodda.

Det romerska sättet att göra sig av med de döda var starkt kopplad till tanken att de döda hade en kraftigt "förorenande" effekt, som gick långt över den individuella effekten. Man ansåg nämligen att döden hade en allmän negativ inverkan på alla sociala kontakter, hindrade en ämbetsman för att utföra sina uppgifter och till och med kunde medföra störande element i kontakten till gudarna. Om "föroreningen" för en normal individ tog vid efter direkt kontakt med den dödes kropp, var det för en präst till och med möjligt att bli förorenad bara genom ögonkontakt med den döda.

Detta starka, kategoriska tänkande om en föroreningsprocess gällde emellertid inte ungdomar som vid sin död ännu inte uppnått puberteten, vilkas kroppar inte ansågs ha en nedsmutsande effekt, förutsatt att gravläggningen skedde så snabbt som möjligt på natten. Barn under fyra dagar var också undantagna från normala begravningsregler och kunde läggas till vila till och med i hemmen. Varför man ansåg nyfödda och små barn vara undantag är inte klart. En förklaring som vunnit stöd är att de unga inte ännu hunnit bli fullvärdiga medlemmar av familjen eller samhället över lag. En annan tanke var att deras själ inte skulle ha varit fullt utvecklad. Det finns ett visst arkeologiskt belägg för tankegången att nyfödda och små barn inte fick samma uppmärksamhet av samhället eftersom många fynd av massgravar av nyfödda barn eller foster har gjorts bland annat i kloaker eller andra massgravar.

Samma fenomen om de dödas förorenande effekt kom starkt fram också utanför de dominerande grekisk-romerska kretsarna, bland annat i den judisk-semitiska kulturen. Enligt judisk tolkning blir en person som kommer i kontakt med den dödes kropp rituellt förorenad (*tumah* och *taharah*) på det allra allvarligaste sättet och behöver renas under en sju dagar lång period. Men det var inte bara den direkta kontakten med de döda

som förorenade individen. Denne kunde i sin tur förorena vidare andra personer, föremål eller till och med livsmedel som man kom i kontakt med. Därför ansågs det synnerligen viktigt både med preventiva åtgärder som att begrava utanför bosättning och praktiska åtgärder i form av rengöring efteråt. En ytterligare praktisk åtgärd var att genast efter begravningen ta ett bad, skura den dödes hus med havsvatten och sopa det rent.

3. Deposition av kroppen i marken

Den avslutande delen av begravningsprocessen var depositionen av kroppen i marken eller på den slutliga viloplatsen. I praktiken skulle formen i stor utsträckning ha avgjorts utgående från gällande seder i den geografiska regionen man befann sig i, topografin, men också personens samhälleliga, ekonomiska och sociala status. Under stora delar av tiden förekom likgravar och kremering sida vid sida, i extrema fall till och med parallellt och samtidigt inom ett och samma gravkomplex. Det är till exempel osäkert om de enkla och fattiga gravarna under arkaisk-klassisk tid i Grekland hör samman med demokratitanken, men hur som helst var anspråkslösheten slut omkring 425 f.Kr.

Från den hellenistiska tiden framåt blev likgravar den vanligaste formen. Den hellenistiska tiden resulterade också i en återgång till aristokratiska monarkier, inte bara i Grekland och Makedonien, utan också i hela östra Medelhavsområdet och Mellanöstern dit den grekiska kulturen spred sig i samband med Alexander den Stores erövringståg under det 4:e århundradet f.Kr. Den här tiden såg samtidigt en återgång till en monumental begravningsarkitektur. En av de mest berömda gravarna som upptäcktes 1977 från den här tiden är kung Filip II:s "gyllene" grav i Makedonien, far till världserövraren Alexander den Store.

Hur själva kroppen lades ut i graven varierade, men det här behöver vi inte gå in på i detta sammanhang. I de fall där likbränning eller kremering praktiserades, skulle det ha skett på gravplatsen med hjälp av ett bål. Därefter samlade man in askan av den avlidne åtminstone delvis och placerade ut innehållet typiskt i en urna som begravdes.

Det var också vanligt att man i det här skedet utförde offer av olika slag till minne av den avlidne. Den viktigaste delen skulle ha varit det officiella griftetalet (*epitaphos logos*) som vi skulle kalla det, som ursprungligen var en ganska atensk uppfinning. Oftast handlade de om den statliga tjänsten, bedrifterna eller hjältedåden, om offret till exempel hade dött i fältslag.

Medelhavsmuseets samlingar, MM 1958:015. Askurna i terrakotta. Locket fattas. Storlek: ca 20 x 15 x 13 cm. Dekoration: ett ansikte med huvudbonad, insatt i en tempelfasad och kantad av två träd (?). Ursprung okänt. Grekisk eller romersk.

I den judisk-semitiska kulturen praktiserades enskild, primär gravläggning i en familjegrav nästan aldrig, utan oftast handlade det om sekundär begravning. I praktiken lades kroppen ut i en gravnisch (*loculi* eller på hebreiska *kokhim*) eller ett schakt för att förmultna. Efter att processen var slutförd, samlade man in benen i en benkista, vilka oftast var vackert dekorerade och hade inskriptioner.

Dessa kollektiva gravar kallas *ossilegium* där ben samlades i *ossuarier* (benkistor), kanske beroende på den judiske uppfattningen av undervärlden, i bemärkelsen "att man blev samlad till sina förfäder". Kremering av lik förekommer inte inom judendom och gjorde det inte heller i de tidiga judekristna cirklarna eftersom det är en hednisk

eller icke-kristen tradition. I nordeuropeisk och skandinavisk arkeologi betecknar övergången från förhistorisk till historisk tid också en övergång från likbränning till likgravar, vilket ägde rum i Norden under korstågstiden omkring 1100 e.Kr. När likbränningen upphörde, vet vi att gravarna är från den kristna tiden.

Sarkofag eller benkista av rödaktig kalksten från ca 15–4 f.Kr. Anses ha innehållit kung Herodes den Stores kropp eller ben, kung av de judiska områdena innan provinsen av Judéen instiftades år 6 e.Kr. Dekorationen består av rosetter och palmetter. Sarkofagen hittades sönderslagen i hundratals fragment och man antar att den förstördes av judiska upprorsmän under det första judiska kriget 66–73 e.Kr. Lämningarna påträffades nära Herodion där kungen byggde sig ett mäktigt mausoleum med utsikt till Bethlehem. Fotografi: Kenneth Silver 2022. The Israel Museum, Jerusalem.

Sarkofag eller benkista av rödaktig kalksten från ca 15–4 f.Kr., antagligen tillhörande kung Herodes den Store. Fotografi: Kenneth Silver 2022. The Israel Museum, Jerusalem.

När den antika begravningen var avslutad, avlägsnade man sig från begravningsplatsen i grupper, många gånger så att män och kvinnor gick skilt. Eventuellt är det också möjligt att männen skulle ha stannat kvar för att slutföra det tekniska med graven, medan den kvinnliga skaran skulle ha fortsatt för att förbereda följande skede. Arkeologiska fynd på många orter visar tydligt att man återvände regelbundet till graven för att festa och dyrka vid olika sammanhang.

Festerna efteråt var en viktig del av begravningsritualerna. En teori om deras betydelse går ut på att man trodde att de avlidna skulle ha "varit närvarande" vid festerna. Det kan ha begåtts fester som kallades *ta trita*, *ta enata* eller *ta triakostia*, det vill säga fester på den tredje, nionde (*cena novendalis*) eller trettionde dagen. Vi skulle kanske prata om en sorgeperiod, men det här varierade säkert också tidsmässigt. Troligtvis fortsatte minnesfesterna åtminstone fram till ett år efter döden, men kanske under en ännu längre tid.

Till normala formaliteter hörde även att man utgöt dryckesoffer, åt måltider vid graven (*silicernium*) eller placerade ut livsmedel eller drycker direkt som offer åt den avlidne i graven eller dess närhet. I praktiken blev det så att kringvandrande fattiga kom att äta dessa matoffer, då de visste att sådana regelbundet lämnades ut vid gravarna av de anhöriga. Bland annat berättar på plats konsumerade, krossade eller brända arkeologiska objekt eller förkolnade matrester om att offrandet vid gravarna var en ganska normal företeelse, bevis på festliga banketter eller minnesstunder som man höll till ära för de avlidna.

Minnesstund
och fest

Apollonios' söner
på väg till
Underjorden

Gravrelief i marmor som avbildar en begravningsbanket eller fest. Reliefen har två register. I det övre registret avbildas en begravningsfest där man sitter och ligger till bords och festar. I det här fallet gällde det två bröder, Apollonios' söner, vilkas namn finns i inskriptionen. I det nedre registret avbildas antagligen de båda sönerna på väg till det kommande livet, den ena sittande på sin häst och den andra ledande sin. Avbildningen påminner en del om den vanliga hjältekyrkan, medan monumentet inte ger mer informationen om sönerns bedrifter i livet. Reliefen kommer från hellenistisk tid och är daterade till det 2:a århundradet f.Kr.

Storlek, höjd: ca 110 cm. Metropolitan Museum, Accession Number 1992.11.58.

The Bothmer Purchase Fund 1992. Open Access, Public Domain.

Under romartiden blev det också vanligt att man på begravningsplatserna skulle ha haft fasta anläggningar, "festplatser" med kök och *klinai*, matbord man låg till. Ibland inredde man också särskilda banketrum (*kline*, *andron* eller *heroa*) där stora festligheter begicks. Fester vid gravarna var mycket vanliga och sträckte sig över hela Medelhavsområdet och Mellanöstern.

Relief av begravningsfest i kalksten från romerska Syrien. Motivet består av en man med sin son och sina två döttrar. Den här typens gravstenar användes i ökenoasen Palmyra för att försegla öppningar till familjegravar, vilka kunde användas under en lång tid. Den prominenta mannen till höger ligger på en rikligt dekorerad soffa och har i sin höger hand antingen en palmkvist eller dadelpalmer (lokal produkt) och i sin vänstra hand en kalk. Döttrarna är rikligt utsmyckade med halsband och örhängen och bär slöjor. Också sonen bär ett halsband och håller en druvklase i sin högra hand och en duva i sin vänster hand. Duvan och frukterna kan vara offergåvor. Den palmyrensk-arameiska inskriptionen räknar upp fem förfäder i fem generationer, vilket berättar om att den här reliefen fanns i en familjegrav.

Palmyra, Syrien, senromersk tid, ca 2:a – 3:e århundradet e.Kr. Storlek: ca 51 x 64 x 17 cm. Metropolitan Museum, Accession Number 02.29.1, köpt 1902. Open Access, Public Domain.

Vi vet från arkeologiska fynd att Palmyra utmed Sidenvägen och karavanrutterna till Orienten var också en synnerligen viktig station för import och export av varor inkluderande lyxvaror och slavar till det romerska riket. Det var handeln och tullarna som gav Palmyra sina vinster och ekonomiska rikedomar. Palmyra blev också en smältdegel för östliga och västliga kulturdrag, vilka blandades med de säregna lokala, semitiska kulturdragen.

Begravningskulturen i Romarriket

Begravningar, geografi och topografi

Det är ganska klart från forskningen att död och begravningar var ett komplicerat tema i förhållande till det antika samhället också under romartiden. Som det redan har fastslagits, är ett vetenskapligt perspektiv som går utanför en beskrivande och jämförande analys av de romerska begravingarna ännu en relativt ny företeelse. Vissa framsteg i rätt riktning har gjorts under senare tid, särskilt med tanke på begravningsarkitektur och social status. Forskningen har många gånger likaså varit mera intresserad av det spektakulära och framträdande och försökt från den riktningen dra allmänna slutsatser, men säkert på bekostnad av den demografiska helhetsbilden.

Dessutom måste vi hela tiden hålla i minnet att en stor del av befolkningen i Romarriket, till exempel de som bodde på landet eller de som inte hade råd med en standardiserad begraving, har gått förlorade i det arkeologiska materialet. Till de som inte heller alltid fick en grav hörde *Missing In Action* (MIA) -personer, de som förlorat sitt liv i ett främmande land eller förkom till havs. Man strävade nog efter att transportera hem stupade för begraving till hemtrakten, men det var inte alltid möjligt i praktiken att transportera dem över avstånd. I det fallet skulle man ha vilat där man dog. Under den grekiska tiden begravde man därför stupade i massgravar på slagfältet eller dess omedelbara närhet, ifall liken inte blev kremerade (*funus militare*). I vissa fall hände det också att man kunde resa en tom grav till deras minne. Den sista stora gruppen av individer som kan ha förnekats en begraving i vissa fall var de som avrättades och vars kroppar lämnades kvar på avrättningsplatsen (*sectorium*) där de förmodligen konsumerades av vilda djur och vädret. Men också viktiga undantag finns från det här, vilka diskuteras senare.

Om man då övergår från att på ett allmänt plan diskutera den romerska synen på död och begravingar, är det klart att romarna blev starkt påverkade av den etruskiska synen på döden och livet därefter, som dominerade det italienska fastlandet under det 1:a årtusendet f.Kr. Det är därför klart att det som en gång var grekiskt och etruskiskt, skulle med tiden bli ganska typiskt romersk beteende. Med tiden smälte allt mer eller mindre samman, även om vi inte här kan utreda alla eventuella händelseförlopp och kopplingar. Att det fanns betydande och rikliga kontakter mellan Etrurien och Latium, som beboddes av de latintalande romarna redan under tidig republikansk tid, har redan länge sedan fastställts. Etruskernas inverkan på romarna blev betydligt större jämfört

med de andra italienska folken eftersom det var just de som bredde ut sig långt söderut och anlade staden Rom kanske omkring 600 f.Kr.

Under republikansk tid förekom kremering och likgravar blandat. Sättet kunde variera till och med inom klanen. En annan sak som avviker från den grekiska tiden är att i allmänhet var gravarna under republikansk tid ovanligt anspråkslösa, faktiskt så anspråkslösa att de sällan lämnade spår efter sig i den materiella kulturen. Omvänt gäller det att om få gravar finns bevarade, finns ett motsvarande litet antal gravstenar eller epitafer, vilka skulle kunna ge värdefull information om samhället och människorna.

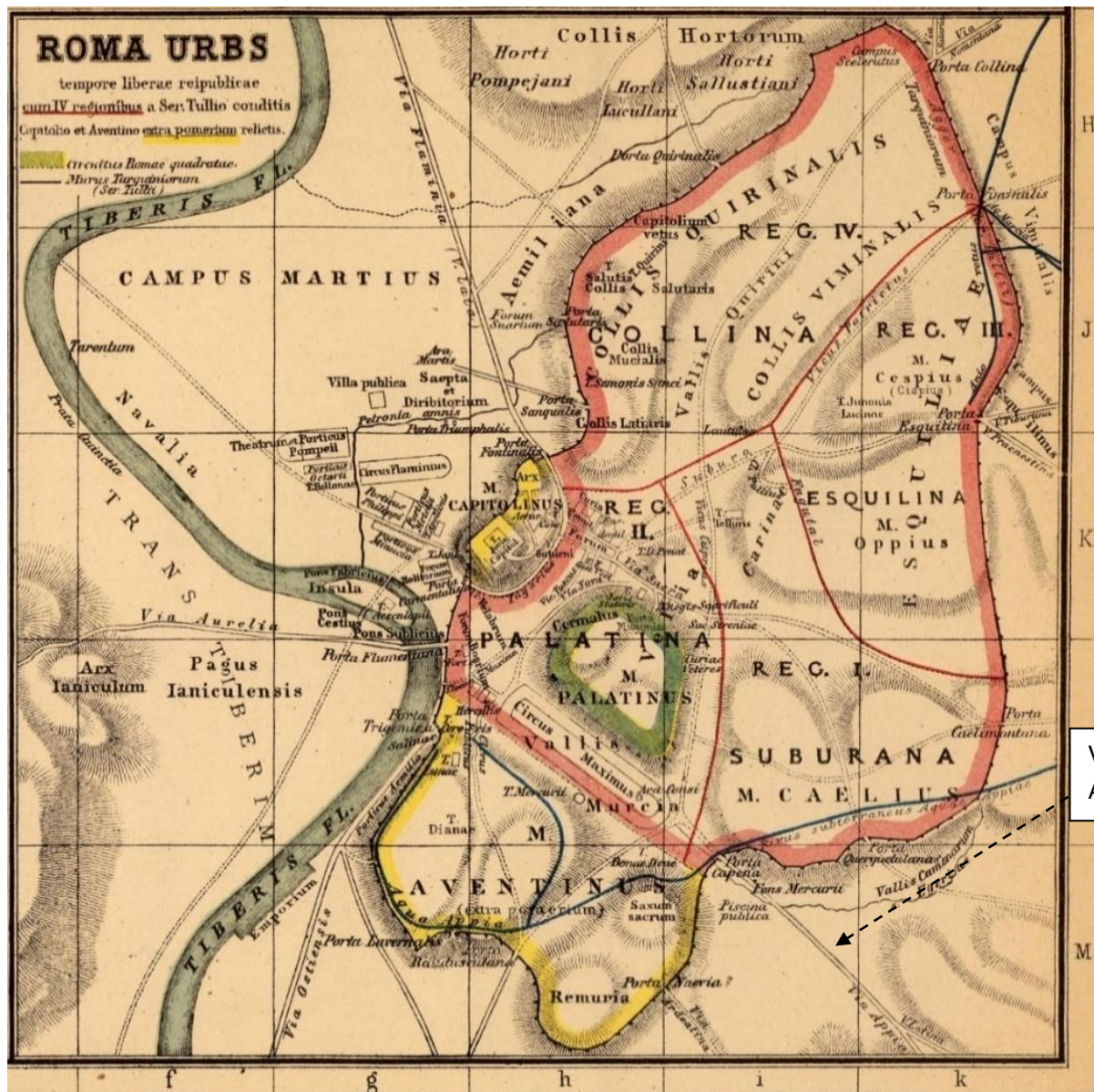
Det största problemet som sammanfattar också den grekiska kulturen är att det mesta vi vet om död, ritualer och begravningar kommer från de övre samhällsklasserna. Därför är det oklart huruvida det som vi säger om de högre samhällsklasserna representerar på samma sätt de övriga, lägre samhällsklasserna, vilka trots allt stod för majoriteten av befolkningen. Det som däremot är helt klart är att romarna delade grekernas syn på att de olika riterna och ritualerna i samband med döden var oerhört viktiga. Man ansåg det vara inte bara en religiös dygd, utan en skyldighet att göra saker på rätt sätt, i rätt ordning och på ett ordentligt sätt för att inte riskera komplikationer för den dödes del i förflyttningen från det nuvarande till det kommande tillståndet. I det sämsta fallet, om man inte av någon anledning lyckades genomföra de nödvändiga ritualerna, krävdes det åtminstone försonande offer.

Romarna drog strikta gränser mellan det världsliga och sakrala, något de med säkerhet ärvde från etruskerna. Det här syntes speciellt i hur begravningar arrangerades spatialt i förhållande till den urbana bebyggelsen, till exempel i Rom. Redan den tidigaste romerska lagen, Tolv Tavlornas Lag (X.1), förbjöd begravning och bränning av lik innanför stadsmurarna (*pomerium*). Endast den romerska kejsaren och Vestas jungfrun kunde trotsa denna lag, eftersom de stod "ovanför lagarna". I Rom ledde utvecklingen till att stora begravningsplatser anlades i ett cirkelformat bälte runt staden, där de fysiskt låg utmed de antika landsvägarna i alla väderstreck. Samma sak gällde visserligen alla romerska städer eller städer i allmänhet under antiken. Orsakerna var de som normalt tas upp i diskussionen: det begränsade utrymmet innanför stadsmurarna var reserverat för urban bebyggelse, hygienorsaker och en allmän rädsla för sjukdomar och förorening genom kontakt med liken. Eftersom Rom också med tanke på befolkningen under tidig kejsartid var en miljonstad, var dödligheten hög, och bortskaffandet av liken utgjorde ett ständigt problem, vilket vi ska återkomma till.

Andra viktiga antika begravningsplatser i Rom har upptäckts på Isola Sacra, under nuvarande Vatikanen, men också till exempel i hamnstaden Ostia. Men som vi också noterade redan, var det här typiskt för alla antika kulturer där de döda lades ned i vila utanför stadens gränser, oftast i bemärkelsen stadsmurarna.

Till sist är det intressant att observera att enligt arkeologiska undersökningar finns det också ett hemligt, underjordiskt religiöst landskap som går under namnet "Roma sotteranea", "Subterranean Rome" eller "Det underjordiska Rom". Det underjordiska

Rom fokuserar kring fyra element: död i form av gravar, mausoléer, kolumbarier, nekropoler, vatten och heliga platser, som vi till följande ska titta närmare på.

Via Appia
Antica

Här ovan ser vi ett förslag till hur gränsen mellan den urbana kulturen och "de dödas värld" kan ha sett ut i Rom under kejsartiden, producerat av Heinrich Kiepert år 1903 (Atlas antiquus. Zwölf Karten zur alten Geschichte. Entworfen und bearbeitet von Heinrich Kiepert. Mit Namenverzeichnis. Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). Förlag Dietrich Reimer, Berlin). Kartans ursprungliga skala är 1:20 000. Den röda linjen på kartan representerar området "bakom murarna", *post-moerium* eller *pomerium*, ett slags öppet, heligt område som var en religiös gräns mellan staden och de omkringliggande åkrarna (*ager* eller *ager publicus*). Roms äldsta allmänna landsväg, Via Appia Antica, anlöper Rom från sydost i höger hörn.

Begängelsform och begravningssätt

Allmänt taget följde den romerska begravningstraditionen den grekiska. På så sätt kan den indelas i tre huvuddelar, det man gjorde *före*, *under* och *efter* begravningen, även om vissa hellre skulle se lovtalet, festerna och åminnelsen som skilda skeden av begravningen.

Hur som helst, de tre centrala delarna var: 1) dödsögonblicket inkluderande utläggningen av kroppen och förberedelserna, 2) processionen eller kortegen av kvarlevorna till begravningsplatsen (*funera justa*) och till sist 3), deposition av kroppen eller kvarlevorna, vilket innebar val av ett sätt att begrava.

Den romerska synen på en begravning (*funus*) var rätt så omfattande och skulle ha innehållit alla relaterade aktiviteter, inkluderande riterna före själva begravningen. Därför ansåg man det av betydelse att redan på terminologibasis göra en skillnad mellan olika begravningar ämnade för olika sociala klasser. Med tanke på den allmänna karaktären fanns det som innan under den grekiska tiden två olika typer begravningar och gravplatser: *privata* begravningar (*funus tacitum* eller *funus privata*) och de som var offentliga eller publika (*funus publikum* eller *funera publika*). Oftast lämnade personen efter sig pengar i sitt testamente för begravningen. Om så inte skedde, så ankom det anhöriga att se till att allting gick till som det borde.

Särskilda begravningsplatser reserverade för ändamålet skulle ha definierats som *loca religiosa*, till exempel gravarna utmed de allmänna landsvägarna. En effektiv användning av terminologin gav romarna en möjlighet att byta ut områdenas bruksändamål om dess definition utbyttes, utan att på samma gång göra sig skyldiga till en skändning av gravplatsen. Detta hände till exempel under kejsare Augustus tid då många gamla gravgårdar förvandlades till offentliga trädgårdar (*hortus, horti*).

Om man börjar uppifrån toppen, skulle en *funus imperatorium* ha varit en kejsarlig begravning reserverad åt den kejsarliga familjens medlemmar. Den som blev begravd på en offentlig plats (*loca publica*) var utan tvivel en betydande person i samhället. En offentlig plats kunde till exempel vara Marsfältet i Rom där kejsare Augustus byggde sitt eget mausoleum, inne i centrala Rom.

Kanske därefter kunde man placera en *funus publikum* eller *funera publika*, en begravning bekostad av staten. I Roms fall skulle det ha varit en ceremoni godkänd av Senaten och alltid stått för en speciell ära eftersom kostnaderna betalades av de statligt anställda kvestorerna och då ceremonin leddes av konsulerna. Denna slags tillfällen skulle ha varit offentliga och principen var att "alla var inbjudna att delta" därför att utomstående också kunde följa med spel av olika slag och ta del av distribuering av livsmedel. Självfallet skulle denna ära ha gällt endast utvalda personer från aristokratin, eliten eller annars högt uppsatta tjänstemän i statsförvaltningen redan från republikansk tid, även om det blev vanligare under kejsare Augustus. Därefter skulle majoriteten av den övre klassen ha kommit, alltså de som var rika och hade ekonomiska resurser och kunde ordna sig en ordentlig begravning: "*i enlighet med den*

avlidnes värdighet och rang", som det hette i kejsare Justinianus I (527–565 e.Kr.) *Digesta*-lag.

Längst ned på skalan fanns en *funus translaticum*, som ganska långt beskriver sederna för medelklassen och de som låg lägst ned på den sociala rangordningen. *Funus translaticum* skulle ha varit en regelrätt begravning utan större märkvärdigheter och krumelurer, men något personen eller familjen i fråga hade råd med. Som sagt, undantag skulle ofta ha gjorts för soldaternas del, vilka antingen kunde få en individuell eller kollektiv begravning på slagfältet med militära utmärkelser (*funus militare*).

Slutligen kom de som begravdes kollektivt i andra massgravar eller i värsta fall förnekades en begravning över lag. Denna helt motsatta värld skulle man ha funnit bland annat på Eskvilinen (*Campus Esquilinus*) där man redan i slutet på 1800-talet grävde ut 75 djupa schaktgravar (ca 4 x 4 m och 10 m djupa) blandade med djur- och människoben samt skräp. Marcus Terentius Varro (116–27 f.Kr., i *De Lingua Latina*, V), kallad Roms största, lärde man och satiriker, berättar om dessa gravar och kallar dem för *puticuli* eller *puticulae*. I närheten fanns också en annan romersk massgrav med kanske upp till 24 000 lik. Bokstavligen översatt skulle *puticuli* betyda en plats där man "lämnade kroppen att ruttna", vilket säkert motsvarade verkligheten. Något om situationens ursprungliga grymhet förtäljer ännu det faktum att när Eskvilinens massgravar grävdes arkeologiskt ut i slutet på 1800-talet, berättar utgrävningarna om hur chockerade de var över innehållet och stanken som fortfarande plågade dem efter 2 000 år, vilket gjorde att arbetsförhållandena under utgrävningarna var ohållbara.

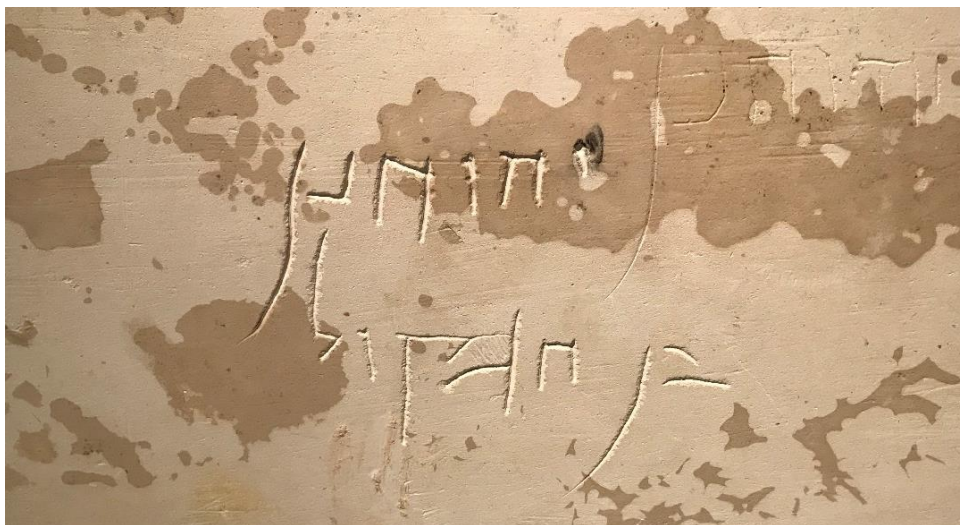
Det finns lite olika meningar om för vilket ändamål dessa massgravar användes. Man är dock ganska överens om att dessa skulle representera de fattigas gravar, alltså de som saknade resurser att skaffa sig en normal gravplats. I det samtida sociala sammanhanget skulle det ha varit slavar, fångar, tiggare och andra liknande grupper eller kanske till och med avrättade. Vi vet heller inget om en gravplats i massgravarna var gratis eller om den i själva verket var avgiftsbelagd. Enligt ett annat förslag skulle massgravarnas offer ha varit dödsoffer från epidemier eller naturkatastrofer, medan andra anser att också vanliga människor i normala fall kunde ha blivit begravda där. Offrens riktiga identitet kan kanske aldrig lösas, men det är lätt att tänka sig hur ohälsosamma områdena måste ha varit och sett ut i praktiken redan i antiken. Gravarna med lik stod öppna långa tider i sommarens hetta och kontinuerligt fylldes på medan innehållet långsamt förmultnade. Romerska författare är tydliga med att förklara att gravarna stängdes nämligen först när de hade fyllts till kanten.

Till slut är det också viktigt att understryka det som ovan redan har nämnts, att romarna ute i provinserna antagligen vid sidan av allt det andra som pågick, brukade också överlåta kroppar av avrättade personer tillbaka till sina anhöriga för att de kunde ges en anständig begravning. Tydliga exempel på dessa begravningar har hittats både i Romarrikets västra delar, i romerska Britannien från senromersk tid och från den östra gränsen i Judéen från tidig kejsartid. Det här knyter företeelsen samman geografiskt över hela Romarriket och tidsmässigt att omfatta kejsartiden. Detta torde indikera att

det inte var ovanligt att överlåta lik av dömda, och till och med korsfästa individer, för begravning i privata gravar enligt goda grekisk-romerska seder, även om korsfästning var Roms värsta straff för de värsta brott mot staten. Begravningarna i Judéen skedde ofta i en benkista som kan ha burit en inskription med den avlidnes namn, som vi ser under, eller genom deponering i marken.

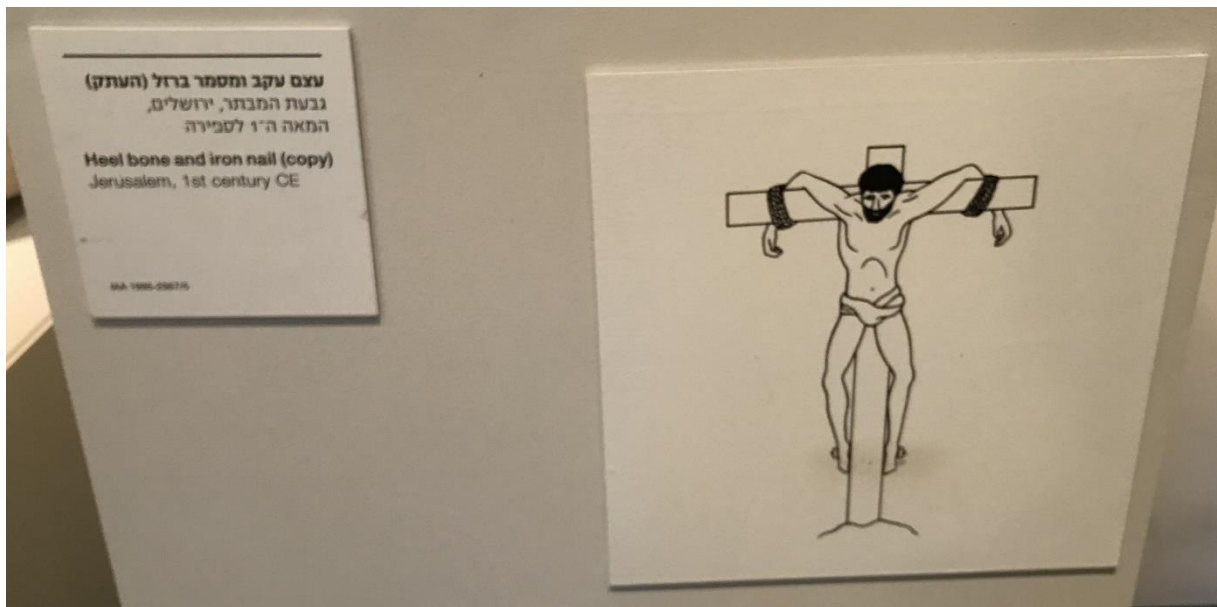
Resterna av den korsfästa judiska mannen "Yehonanan, son of Hagkol", alltså "Johannes, Hagkols son", som korsfästes och begravdes i denna nästan odekorerade benkista av kalksten under det 1:a århundradet e.Kr. i Jerusalem. Bild: Kenneth Silver, The Israel Museum, Jerusalem 2023.

Benkistans hebreiska inskription som identifierar den avlidne till "Yehonanan, son of Hagkol", alltså "Johannes, Hagkols son". 1:a århundradet e.Kr. Mannen var omkring 20–30 år vid sin död. Bild: Kenneth Silver, The Israel Museum, Jerusalem 2023.

Skelettresterna av Johannes, Hagkols son, visar för första gången hur den dödsdömde avrättades med massiva spikar genom hälbenet, vilka de anhängare inte kunde avlägsna för begravningen, utan satte med i graven. Bild: Kenneth Silver, The Israel Museum, Jerusalem 2023.

Arkeologisk rekonstruktion av hur Johannes, Hagkols son, korsfästes, med bundna armar och från sidan genomspikade hälar, för att skapa maximal smärta och pina åt individen. Bild: Kenneth Silver, The Israel Museum, Jerusalem 2023.

Begravningsindustrin under romartiden

Gällande romartidens begravningar är det viktigt att förstå att de var inte bara normala, vardagliga företeelser, men att det uppstod en riktig industri kring begreppet "död och begravningar" redan i ett ganska tidigt skede. En märklighet inom denna industri var att privata medborgare grundade så kallade begravningssällskap (*collegia funeraticia*), vilka organiserades speciellt för att hjälpa de mindre bemedlade. I princip drevs dessa ändå i likhet med vinstbringande företag i moderna tider.

Man har konstaterat att om den romerska staten allmänt taget förhöll sig mycket skeptisk till grundandet av olika frivilliga föreningar, utgjorde begravningssällskapen eller klubbarna ett tydligt undantag. Medlemskapet i klubben var öppet för alla som kunde betala medlemsskapsavgiften, inkluderande slavar, vilket gjorde saken särskilt attraktiv och önskvärd. Sällskapen utförde arbetet genom att ta ett helhetsansvar för begravningen och såg till att allt blev ordentligt gjort. Dessutom hade sällskapen även en kapacitet att ordna de viktiga festerna, banketterna och offren, som präglade den romerska begravningstraditionen, alltså de erbjöd en slags "allt-inkluderande-tjänst".

Ett romerskt *collegium* betydde att det organiserade sällskapet hölls samman av en juridisk princip som i en förening där det fanns en hierarki, stadgar och arbetsordning. Bara inom Rom har man lyckats identifiera omkring 500 olika sammanslutningar, av vilka begravningssällskapen är bara ett exempel. Det som är intressant är att de olika yrkesgrupperna var inskrivna i olika *collegia*, till exempel *collegium pistorium* som var klubben för mjölnare och bagare, *collegium fabrum tignarium* den för byggnadsarbetare och snickare, *collegium centonariorum* ämnad för textilarbetare och så vidare. Det är därför inte ovanligt heller att vissa yrkeskategorier finns begravda kollektivt på var sitt område.

Samtidigt fanns det väldigt goda pragmatiska orsaker till den gynnsamma attityden från den romerska statens sida. En orsak var att sällskapen utövade en synnerligen viktig praktisk funktion i samhället, då de erbjöd en prisvärd och värdig begravning med hjälp av regelbundna bidrag åt människor som inte annars skulle ha haft råd med det.

Många av yrkesgrupperna som begravningsentreprenörerna under den romerska tiden verkar också ha varit direkt anställda av staten. Det här är inte alls svårt att förstå med tanke på att avlägsnandet av liken till exempel i storstaden Rom utgjorde ett enormt hälsoproblem. Man har nämligen uppskattat att tusentals lik (*cadavera*) skulle årligen ha lämnats kvar på Roms gator. Av den anledningen var det nödvändigt att det fanns en frivillig organisation som tog hand om det stora hälsoproblemet. Man antar också att just många av dessa lik skulle ha hamnat i de öppna schaktgravarna eller massgravarna på Eskvilinen, enligt beskrivningen ovan.

Eftersom antikens människor hade en gud eller gudinna för alla behov, fanns det också en diffus och ganska marginal gudinna i den romerska gudavärlden kallad *Libitina*, vars namn i latinet användes i beteckningen "död". *Libitina* blev därför kopplad med död, begravningar och begravningsentreprenörerna, som fick heta efter henne *libitinarii* (sing. *libitinarius*). Gudinnan *Libitina* troddes antingen bo i en lund (*Lucus Libitinae*) på Eskvilinens kulle, eller som andra trodde i Venus Libitinas tempel där man enligt uppgift

sålde eller hyrde ut tjänster, begravningsstillbehör och utrustning, lite i stil med tjänsterna av en modern begravningsbyrå.

Det här ledde till idén att romarna vid döden skulle betala en "dödsskatt", *ratio* eller *epheMERIS*, vilket man lyckligtvis inte ännu upptäckt i modern tid. Denna skatt tillföll Venus Libitinas tempel, som i sin tur införde betalningen i ett officiellt register vars uppgift enligt historikern Suetonius (verket *Nero*, 39. Suetonius levde 69 – ca 122 f.Kr.) var att hålla koll på antalet dödsoffer. Det här var ett ganska unikt försök under antikens tid, även om det inte ännu kan jämföras med en modern folkbokföring. Det oaktat vet vi från hänvisningarna till templets register att, till exempel, år 65 e.Kr. skördade en våldsamt pestepidemi över 30 000 offer bara på en höst.

Arkeologer har också upptäckt inskriptioner eller kopior på lagar om begravningsentreprenörer (*leges libitanariae*). Dessa fortsätter att vara rika källor till information, bland annat gällande hur olika straffkategorier i det romerska samhället skulle bemötas och hur begravingarna av dessa skulle verkställas. I den här bemärkelsen kan man se det romerska sättet att förbereda och genomföra begravingar som högt specialiserad, börjande från kroppens beredning åtminstone inom de högre stånden som var i händerna på professionella begravningsentreprenörer.

Till de andra professionella yrkesgrupperna hörde sammanslutningen eller skrået för flöjtister (*collegium tibicinum*), specifikt sammansatt av professionella blåsinstrumentmusiker. Denna grupp spelade en avgörande roll i offentliga fester, religiösa ceremonier och olika underhållningsevenemang, och visade upp vikten av musik i det romerska samhället. Av naturliga skäl skulle storleken och kvaliteten på det anställda, professionella sällskapet som närvarade vid begravingen starkt ha reflekterat den dödes sociala och samhälleliga ställning.

Hur specialiserade yrkesgrupperna egentligen var syns redan från deras antal: *dissignatores* ledde ceremonierna; *pollinctores* tvättade kroppen; *vespillones* var likbärare för de allra sämst bemedlade och brottslingar som avrättats, medan *sandapilarii* var de normala likbärarna; *ustores* brände liken; *tibicines* representerade professionella blåsinstrument; *fossores* grävde gravar i Roms katakomber; *verberatores* var de som pryglade dömda och *carnifices* de som avrättade dem.

En annan intressant sak som indirekt redan konstaterades är att de flesta antika kulturer ansåg att kontakten med lik förorenade en person, borde undvikas, och om det redan hade hänt, krävde genast renande åtgärder. Det här kan ha varit den mest betungande orsaken till att den romerska kulturen utlokaliserade förberedelserna och själva begravingen åt professionella, organiserade begravningsentreprenörer. Undersökningar visar att dessa tillhörde ett så kallat *societates publicanorum*, ett sällskap av offentliga entreprenörer som levde i ett juridiskt partnerskap med samhället, hade en viktig funktion i publika affärer och fungerade i princip som ett vinstbringande företag.

Enligt inskriptioner ser romarna ut att ha löst problemet med "föroreningen" på det sättet att begravningsentreprenörerna och alla de andra yrkesgrupperna, vilka arbetade inom begravningsindustrin, ansågs vara "permanent förorenade". Av den orsaken förbjöds de vistas innanför stadsmurarna, med undantag av bortförande av lik för begravning. Trots sin viktiga samhälleliga funktion, är det högst sannolikt att begravningsentreprenörerna var tvungna att leva isolerade och antagligen utanför städerna. Detta antyds indirekt i *Lex Iulia Municipalis* från det 1:a århundradet f.Kr. där det förbjöds företagare inom begravningsbranschen att inneha en allmän tjänst, alltså att de hade en för låg status, vilket tyder på att de blivit socialt marginaliserade och kanske till en viss del demoniserade i samhället.

1. Dödsögonblicket, förberedelser för begravning samt utläggningen av kroppen

I de allra flesta fall skulle döden ha ägt rum i ett privat utrymme som ett hem eller dess omedelbara närhet eftersom den antika världen saknade kommunala institutioner för hälso- och sjukvård. Detta medförde automatiskt att ritualerna som markerade övergången från livet till döden och existensen därefter skulle ha utförts i privata lokaler av privata personer.

Redan när döden närmade sig var det en gammal romersk tradition att man samlade sig till och runt den döende, vilket i synnerhet gällde de närmaste anhöriga. Romerska författare berättar att till den närmste anhöriges uppgift hörde att försöka fånga det sista andetaget med sin mun i en slags "dödsskyss". Genast efter att döden inträffat, skrek de som stod nära till ut med en hög stämma (*clamatio*), samtidigt som seden att den dödes namn ropades ut påbörjades. Om de döde hade en ring så avlägsnades den nu. Genast när bortgången var ett faktum slöts den dödes ögon och mun, exakt som man gjorde i den grekiska kulturen. Ett litet bronsmynt placerades ut på ögonlocket eller i munnen på den döde efter att kroppen rengjorts så att den dödes själ kunde betala färjeresan över floden Styx till Underjorden.

Innan tvätten placerades kroppen på marken på knä för en stund. Därpå tvättades, rengjordes och smörjdes liket med väldoftande oljor, parfymer och kryddor, såsom man länge gjort inom tidigare kulturer. När kroppen rengjorts och flyttats tillbaka på begravningsbritten gjorde man som innan att den ikläddes i en vit dräkt, under den romerska tiden i en toga (om personen hade råd med det) eller om det var en ämbetsman, i sin ämbetsdräkt. Ofta lades en krans på den dödes huvud. Kvinnor skulle ha klätts ut i sina bästa kläder. Till kroppens sista förberedelser hörde att man pudrade och sminkade ansiktet på den avlidne för att motverka dödens yttre tecken, påminnande om vad en begravningsentreprenör många gånger fortfarande gör. Romarna var inte alltför förtjusta i tanken att balsamera sina döda, även om det var ett allmänt sätt i Egypten och välkänt fortfarande under romartiden. Efter allt det här var kroppen mer eller mindre färdig att ställas ut för likvakan.

Till begravningsförberedelserna och kroppens utställning hörde också att hemmet skulle dekoreras med blommor som rosor, löv eller kvistar (ibland tall: *picea montis*), men också ljus, lampor och lyktor. I en ganska stor kontrast till den grekiska traditionen,

hade kroppens rengöring under romartiden i de allra flesta fall utlokaliserats från kvinnfolket till professionella begravningsentreprenörer kallade *pollinctores*, vilka tillhörde de så kallade *libitinarii*, motsvarande grekernas *nekrothaptai* ("likbegravare"). Kroppen var nu utplacerad (*collocatum*) på begravningsbritten (*lectus funebris*) i husets *atrium*, det stora öppna utrymmet i huset, för påseende (*expositio*).

Sorg, klagan och åminnelse

I stil med den grekiska tiden, skulle klagovisor (*conclamatio*) ha hörts under hela tiden från dödsstunden genom alla förberedelserna till själva gravsättningen. Till sorg yttranden hörde också att man strödde blommor runt kroppen, höga klagorop, att man slog sig på bröstet och rev sig i kinderna, även om detta i princip hade förbjudits i lagen. Till de anhörigas sätt att uttrycka sorg hörde ibland att de också lämnade sig otvättade och ovårdade och drog sig tillbaka från det offentliga livet. Till sist var det vanligt att avstå från användningen av fina kläder, lyxartiklar och smycken under sorgetiden. En av de intressantaste ritualerna var att hela tiden ropa ut den dödes namn, börjande från dödsögonblicket fram till deponeringen av kroppen i marken eller kremeringen. Antika författare förklarar fenomenet med att det var nödvändigt att försäkra sig om att den avlidne på riktigt hade avlidit.

En annan viktig del av ceremonierna var det officiella griftetalet (*epitaphos logos* för grekerna och *laudatio funebris* för romarna), ett sätt som har överlevt till moderna tider som en väsentlig del av begravingar. Vid sidan av sångerna och ramsorna hörde begravningsstalet till de viktigare elementen i koreografin. Precis som idag, kan talet innehålla detaljer om den avlidnes liv, fina egenskaper, bedrifterna eller hjältedåd. Meningen var att hylla och komma ihåg samt lindra sorgen. Historikern och statsmannen Polybios (ca 200–118 f.Kr.), som blev deporterad från Makedonien till Rom efter 168 f.Kr., berättar i sitt historieverk hur lovtalet ägde rum under transporten av kvarlevorna till begravningsplatsen, då korgen tog en sväng via forumet där den döde sattes ut för påseende, innan resan fortsatte till begravningsplatsen.

Forumet var ett stort, öppet och publikt utrymme där man var synlig och fick såklart stor synlighet för allt det man sade eller gjorde. Det ligger i sakens natur att det här förfarandet skulle ha gällt bara personer från de högra samhällsklasserna, som aristokrater och patricier, inte gemene man. Den övergripande planen enligt Polybios var att befästa och sprida minnet och arvet av den avlidne och förfäderna för att både lämna ett bestående avtryck i historien och ge framtida generationer ett exempel att följa och sträva mot, så att också de kunde lämna sina spår i historien.

2. Kortegen - transporten av kvarlevorna till begravningsplatsen för begravning

Det fanns ingen fast formel för när själva begravningen (*iusta sepultura*) skulle äga rum. Antagligen skulle individens sociala ställning ganska långt ha avgjort transportens och processionens tidpunkt, utgående från hur länge kroppen innan hade varit utställd. Också begravningskortegens rutt skulle ha varierat, så att högt uppsatta personer bars ut via stadscentrum (Forum) i Rom, andra kanske en annan väg. Man kan utan vidare utgå ifrån att de fattigas eller slavar (*tenuiores*) lik avlägsnades snabbare eller genast, medan man i förmögna kretsar hade både tid, råd och intresse för utdragna ceremonier. I allmänhet låter antika källor förstå att omkring en vecka eller åtta dagar efter döden var den normala tidpunkten, då den avlidne skulle ha burits ut (*efferebatur*) för begravning.

Den allmänna termen för begravningsföljet var *pompa funebris*. Pompan leddes av en person som kallades *designator* eller *dominus funeraris*, följd av svartklädda romerska tjänstemän kallade för *liktorer*, om det handlade om begravningen av en högt uppsatt person. Pompans eller begravningsprocessionens tidpunkt kunde vara redan den andra dagen efter döden, även om det här inte var "standardiserat". Det avgörande skulle ha varit personens sociala och därmed ekonomiska status i samhället och hur länge kroppen bevarades i hemmet för påseende. Termen *pompa* har levt kvar i svenskan som en benämning på den oerhört dyrbara och spektakulära prakten varmed celebra dödsfall omgavs under barocken och i fråga om kungar ännu på 1800-talet.

I det främsta ledet bar man ofta vaxmaskar (*imagines*) eller andra maskar som antingen kunde representera den avlidne eller förfäderna eller kanske militära kännetecken. Följet toppades ofta med professionella musiker med blåsinstrument som spelade sorgsna toner. Efter dem kom de professionella kvinnliga klagarna (*praeeficae*), vilkas roll hade inletts redan i hemmet, då de hade sitt standardprogram (*naenia* eller *lessus*) till den dödes ära. *Praeficae* klädde sig i svarta kläder, hade håret löst och spridde aska över sig. Också en slags skådespelare eller professionella underhållare (*scurrae* eller *histriones*) kunde delta i processionen.

Till sist kom frigivna slavar, om sådana fanns. Ofta var antalet slavar stort eftersom många slavägare hade som vana att befria sina slavar testamentvägen efter sin egen död. I dessa fall kunde de frigivna slaverna på ett avsevärt sätt bygga upp begravningsföljets storlek, vilket blev ett statustecken. Om slaverna var många och när de bar sin frihetsmössa (*pileati*), gav det en möjlighet att göra ett större intryck och avtryck på omvärlden. Seden för männen att bära en mörk klädsel vid begravning och under sorgetiden började med romarna, medan kvinnor oftast klädde sig i vitt.

För de äkta parens del sträckte sig sorgetiden för kvinnor vanligtvis upp till omkring ett år, och gällde bortfallet av föräldrar och barn över sex år. För barn under sex år ansåg man att det räckte med en månads sorg. Den äkta mannen skulle sörjas under 10 månaders tid, men det är oklart om samma sak gällde för hustruns del. I varje fall

menade Dio Cassius (ca 150–235 e.Kr.). att männen var färdiga med sörjandet i vanliga fall inom loppet av ett par dagar.

Kroppen eller liket bars till graven på en bärbar begravningsbriks av trä (*lectica*) i stil med den man låg på till bords, medan fattiga och slavar transporterades på en enkel bår eller briks (*sandapila*). Hur bädden sist och slutligen skulle ha sett ut varierade enligt personens sociala ställning, en sak vi läser om i källorna. Bärarna fick snart namnet *vespae* eller *vespillones*, eftersom de bar ut kroppen på kvällen (*vespertino tempore*), om uppgiften inte delegerats till befriade slavar. Det var också vanligt att man bar den döde på axlarna.

3. Deposition av kroppen eller kvarlevorna: valet av ett sätt att begrava

En gammal romersk tradition var att deposition av kroppen skedde nattetid i ljuset av facklor. Med tiden blev det dock vanligt att bara de allra fattigaste begravde sina döda mitt i natten, vilket säkerligen frigjorde dem från många onödiga förklaringar. Den egentliga begängelseformen varierade, och kremering omtalas redan i Tolv Tavlornas Lag (X.2). Man antar att kremering ändå inte skulle ha varit väldigt vanligt innan slutet på den republikanska tiden, vilket kan förklara varför det ”nya fenomenet” togs med i Tolv Tavlornas Lag. Men det blev allt vanligare med kremering under tidig kejsartid, för att igen minska eller helt försvinna under senantikens tid, eventuellt beroende på kristendomens inverkan. Som vi redan påpekade, låg det romerska begravningslandskapet utmed de allmänna romerska landsvägarna i Rom i stil med de andra städerna, men åtminstone utanför stadsmurarna.

Själva gravarkitekturen är ett kapitel för sig emedan fasta byggnaders material, form och storlek alltid skulle ha stått i proportion till individens och familjens sociala och ekonomiska ställning. Därför skulle arkitekturen ha sett väldigt annorlunda ut och gravarna varit ornerade på olika sätt. Även här fanns det olika kategorier av gravar som familjegravar (*sepulcra familiaria*), i meningen att man i dessa hade likgravar eller till exempel *sepulcra heredetaria* för individen själv och hans ättlingar.

Genast när en person hade antingen deponerats i marken i form av en likgrav eller blivit kremerad och begravd i en urna, omvandlades platsen till en religiös plats, *religiosus*, vilket betydde att gravplatsen kom under ett juridiskt beskydd kallat *sepulcri violati actio*. Enligt lagen kunde till och med ett dödsstraff utfärdas för störande av gravfriden genom att ta bort liket eller benen från viloplatsen. I lindrigare fall kunde en person deporteras eller dömas till straffarbete i gruvorna, lite mindre än ett dödsstraff. Det intressanta är att också en slags begravningsplats ansågs vara *religiosus*, alltså att också de lägsta samhällsklassernas gravar njöt av lagens beskydd.

Till sist kvarstår det som en märkvärdighet att å ena sidan fanns det en juridisk syn på att skändandet av gravar var förkastligt. Å andra sidan fördömde inte lagen brutala avrättningar av brottslingar, offentliga avrättningar som korsfästningar där de döda många gånger lämnades kvar på korset för att ruttna, tortyr, blodiga ”sportgrenar” och underhållning som gladiatorspel. I vissa fall till och med förstärktes det yttersta straffet

genom att frånta personen rätten att över huvud taget bli begravnen eller att offentlig skändning av kroppar också förekom.

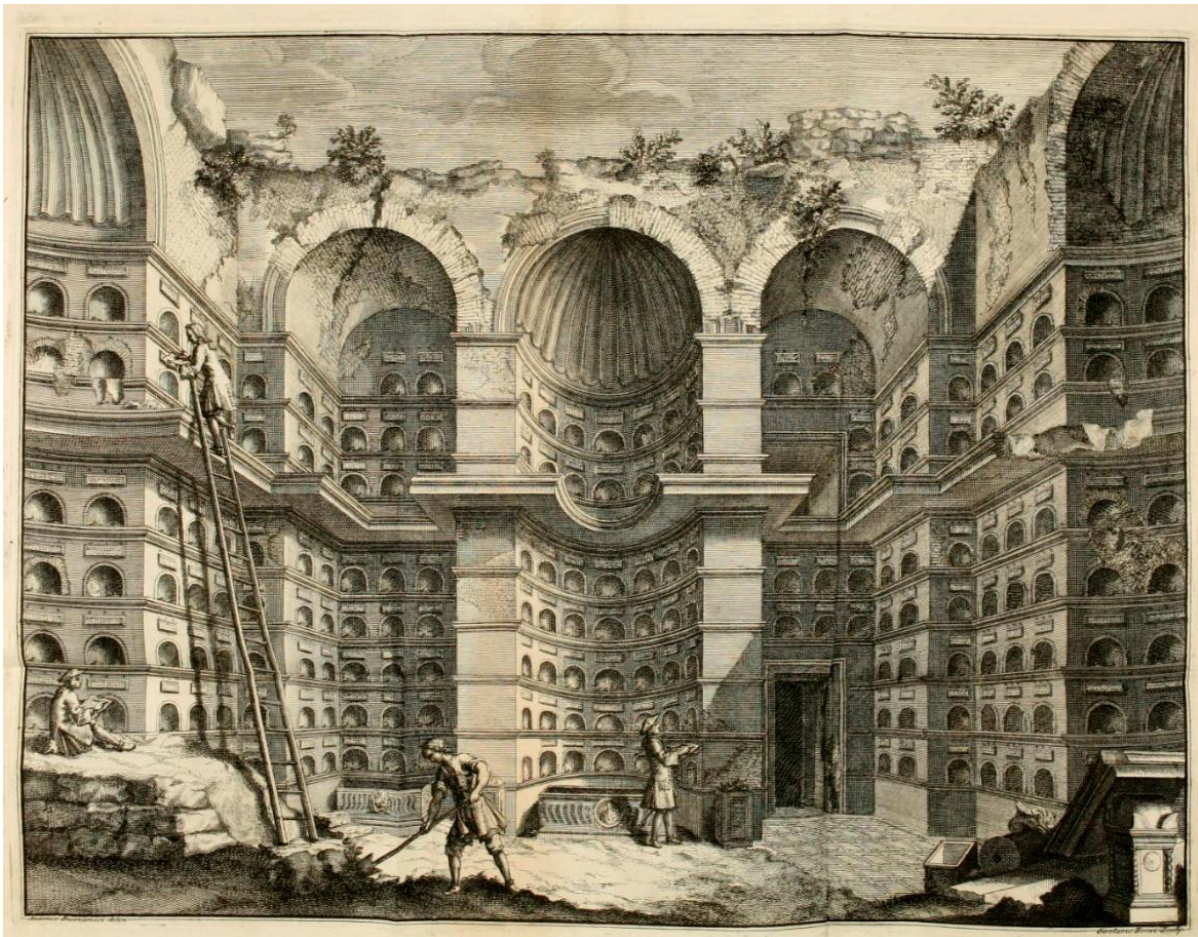
I praktiken lades kroppen antingen direkt i marken i olika ställningar som sådan eller så använde man sig kistor av trä, sten, keramik eller tegel. Det individuella sättet skulle ha varierat stort beroende på geografi, kultur och tid, vilket redan kommit fram många gånger. Till exempel, i Afrika eller Mellanöstern var det vanligt att begrava barn i större lerkärl som amforor eller vuxna under ett tegeltäcke. Alternativet var att kremiera kroppen.

Alla gravar där kroppen eller benen skulle ha bevarats kallades för *sepulcrum* eller *monumenta*. Skulle man ha deponerat kroppen i marken, hade man använt ordet *humare*. Ifall konstruktionen skulle ha varit under jorden hade man pratat om *conditoria* eller *conditiva*, i stil med grekiskans *hypogeion*, i meningen att där deponerades kroppen i sin helhet. Under senare kejsartid och senantiken byggdes också mer påkostade gravar under jorden i samband med katakomberna kallade *arcosolia* (*arcosolium* i singularis) för sarkofagbegravning. Typiskt återfinns de urholkade gravnischerna som kallas *arcosolia* i katakombernas väggar där valven strålar av fresker eller mosaiker i färg. Den mjuka tuff-stenen som karakteriserar områdena där de underjordiska katakomberna fanns, gjorde det möjligt att forma gravutrymmet i önskad riktning. Det är just i dessa sammanhang som mycket av den tidigaste judekristna och "kristna" begravningskonsten dyker upp.

Alternativen för en individuell, men samtidigt också kollektiv begravning under jorden var *columbaria* och *katakomber*. Ett *columbarium* påminde om ett duvslag med ett stort antal mindre nischer där askurnor (*ollae*) av de kremerade sattes in. *Columbaria* var inte vanliga bara i Rom eller på fastlandet, utan i hela Romarriket. Ett *columbarium* kunde visserligen placeras antingen på eller under marken och båda varianterna förekommer. Katakomber finns däremot bara under jorden. Som de synliga gravgårdarna på marken, fanns underjordiska *columbaria* och katakomber i samma begravningslandskap utmed de stora landsvägarna som ledde in till Rom. Vi kan anta att hundratals *columbaria* existerade där, av vilka en del har återupptäckts. *Columbaria* blev vanliga och en succé från och med kejsare Augustus tid framåt. Valven med askurnor erbjöd ett förmånligt alternativ för en grav man kunde besöka och lokalisera.

Samtidigt var dessa två begravningsformer också varandras motsatser, även om de inte direkt tävlade med varandra eftersom de representerade helt skilda koncept och syner på livet efter döden. Den praktiska skillnaden mellan dessa former var att för att skapa ett *columbarium* behövdes bara en gravkammare på under 100 m², som reste sig vertikalt ett antal meter upp till högst en tio våningar. Med detta enkla arrangemang skapade man rum för hundratals små nischer på väggarna, i vertikal riktning. I de vanligtvis fyrkantiga eller välvda nischerna placerades från en upp till sex askurnor var, vilket mångdubblade antalet gravplatser från några hundra upp till 3 000. För att nå de högre våningarna användes trappsteg av trä. Både i *columbaria* och i katakomberna var det vanligt med minnesinskriftioner som kunde ha formen av en målad *tabula*

ansata eller i dyrbarare marmor, värdefulla källor till epigrafiska studier. Forskningen visar att de inte bara var de mindre bemedlade som var intresserade av *columbaria*, utan fenomenet drog till sig uppmärksamhet ända upp till den kejserliga familjen, som exemplet nedan visar. När likgravarna tog över under senantiken föll *columbaria* ur bruk i och med att nya inte mera grundades. Även om *columbaria* bara användes för kremeringssyften, använde man dem senare för sekundära begravningar i och med att man satte in sarkofagkistor med kroppar.

Gravering i Francesco Bianchini 1727 (*Camera ed iscrizioni sepulcrali de' liberti, servi, ed ufficiali della casa di Augusto scoperte nella via Appia*) av *Columbarium Livia Augusta*. Allmän egendom.

Katakomberna i sin tur var inte särskilt höga, tvärtom. I motsats till *columbaria* utnyttjade man det horisontala elementet till fullo och därför täcker katakomberna enorma ytor i horisontell riktning. Katakomberna grävdes ut av professionella grävare i smala, rektangulära gångar, vilka bildar underjordiska gallerier i de mjuka tuffstenslagren. Det är dock vanligt med katakomber i flera våningar på varandra, normalt upp till tre – fyra våningar. I en katakomb skulle en grav ha tagit ungefär samma yta som på marken i vågrät riktning, med undantag av att i det här fallet placerades gravarna i korridorens eller schaktets väggar i rektangulära nischer på

varandra från grunden uppåt i olika lager tills taket nåddes, korridor ut och in, och från våning till den andra. Det kilometerlånga nätverket erbjöd möjlighet till att begrava enorma mängder, upp till hundratusentals personer i samma system. När en katakomb hade fyllts eller blev obrukbar, grävde man ut den följande. Fördelen för både *columbaria* och katakomber var att de var kostnadseffektiva och hade en hög kapacitet jämfört med anläggningar ovanpå marken, som oftast krävde monumentalare och mycket dyra lösningar. Dessutom frigjorde de underjordiska enheterna mark på ytan för andra ändamål.

Till de största katakomberna i Rom hör Sankt Callixtus' (Callixtus I var biskop i Rom ca 218–223 e.Kr.) katakomb utmed Via Appia Antica. Katakomben har ett nätverk av gallerier i fyra våningar belägna upp till 20 meter under markytan, en längd på omkring 21 km och täcker en total yta på ca 36 hektar. Kanske upp till en halv miljon människor begravdes i katakomben. En annan massiv katakomb är Domitillas katakomb, en av de äldsta med gallerier som stäcker sig över ca 17 km och erbjöd begravningsplatser till kanske 150 000 människor.

En vanlig historisk förklaring som till exempel den katolska kyrkan fortfarande håller fast vid är att katakomberna i Rom var begravningsplatser för "tidiga" eller "primitiva kristna", medan verkligheten är mycket mera komplicerad. En bättre beskrivning är judisk eller judekristen begravningstradition eftersom katakombernas formspråk och ikonografi genom hela det 2:a och 3:e århundradet e.Kr. förblir exklusivt judiskt i sin avbildning och saknar kristna element. Det här syns också inom teologin, enligt vilken de judar som följde Jesus från Nasaret "omvände" sig aldrig till kristendom. På samma sätt kallar Jesus-troende messianska judar inte sig heller ännu i denna dag för "kristna". Det som skedde då, skedde inom judendomen, vilket också romerska historiker bekräftar.

Termen "kristen" uppkom i Antiokia (dåtida Syrien) och förekommer i skriftliga källor för första gången i Nya testamentets Apostlagärningar (11:26), som dateras till slutet av det 1:a eller början av det 2:a århundradet e.Kr. Under perioden ca 100–120 e.Kr. definieras de kristna för första gången i romersk litteratur (biskop Ignatius' brev; Tacitus, *Annalerna*, Plinius d.y.:s *Brev till kejsare Trajanus*, och Suetonius, *Kejsarbiografier*) vagt som en etnisk grupp skild från judarna. Det är också den här tiden de första kristna förföljs och dödas därför att de ansågs etniskt vara kristna.

Men den kristna, latinska identiteten centrerad till Rom utvecklade sig långsamt och formaliserade sig inte förrän under det 4:e århundradet e.Kr. I det östra Medelhavsområdet, och inom den östra, kristliga kyrkan syns däremot utvecklingen i det materiella kulturarvet och föremålen med tydliga kristna element inte före det 5:e och 6:e århundradet e.Kr. Orsaken till det här var delvis att den tidiga judekristna inriktningens starka ställning i öst, som levde i sin ursprungsform sida vid sida med andra former fram till det 4:e århundradet e.Kr.

En målning i en *arcosolia*-typs grav i St. Domitillas katakomb, en av de äldsta och bäst bevarade i Rom. Dateras från det 2:a och 4:e århundradet e.Kr. Temat är Jesus med sina lärjungar. Bild: Todd Bolen. Med lov.

De judekristna begravningarnas betydelse kan inte sålunda åsidosättas eftersom de bildar en direkt prototyp för det som senare kommer att bli den typiska "kristna" begravningstraditionen. Orsaken var bland annat att den judekristna traditionen motsatte sig kremeringen av lik av religiösa och teologiska orsaker. Just därför

övergick man från kremering till likgravar över natten, vilket också ledde till att gravgodset ofta föll bort. En nyhet som blev ganska uppenbar under senantiken i och med den så kallade helgonkulten, var att dessa gravar erbjöd också en möjlighet för både de levande och döda "att tävla" om en viss begravningsstatus inom den sociala hierarkin som döden framkallade och en önskan att bli begravnen så nära helgon som möjligt.

Kremering

Kremering skedde med hjälp av en vedstapel (antingen kallat *pyra* eller *rogus*) som den döde placerades ovanpå i sin bädd som burits på plats. Ibland slängde man offergåvor ännu in i elden (*sumptuosa respersio*), även om det här i princip var förbjudet.

Det blev också vanligt att uppföra kremeringsplatser, vad som kunde kallas krematorier (*crematoria* eller *ustrinae*), antingen för individuellt bruk eller masskremering (kommunal kremering). Det är särskilt Plutarkos (46–119 e.Kr.) (*Questiones Convivales* 3.4.2.) som har ohyggliga detaljer om hur en "effektiv" kremering skulle verkställas. Det var inte ovanligt att personlig egendom eller husdjur skulle ha kremerats tillsammans med den avlidne. Naturligtvis erbjöd förmögenhet bättre möjligheter till begravningens olika faser, inklusive en bredare markanvändning.

Cylinderformad askurna med lock i marmor från ca 175 e.Kr.
Medelhavsmuseets samlingar, MM 1958:013.

Inskriptionen lyder:

D(is) M(anibus)
L(ucio) BARIO SPENDONTI
BARIA TYCHE CONIVGI
ET BARIA SPENDVSA
FILIA PIENTISSIMA
B(ene) M(erenti) FECERVN

När brasan brunnit klart var det de anhörigas uppgift att samla in resterna och placera dem i en gravurna (*feralis urna*). Urnans material, utförande och också form kunde variera, till exempel, vara gjord i marmor, alabaster (en typs gulaktig kalkstensart) eller lera. Ofta kunde den bära en inskription (*titulus*), som kunde innehålla inledningen redan nämnd, D.M. eller *Dis Manibus* (till förfädernas andar).

Urnorna blev där som de placerades, utanför staden på en förut bestämd plats, i gravarna. En typs cylinderformad askurna i marmor från senantikens tid finns avbildad ovan tillhör Medelhavsmuseets samlingar. Begravningsarkitekturen varierade stort utgående från en persons sociala ställning, men inkluderade ofta en gravsten eller *stela* där grunduppgifter om den döde, hans eller hennes bedrifter, livssyn eller tankar, familjen och den som reste monumentet, skulle ha inkluderats.

Åminnelse och rengöring

När man återvände från begravningen var det dags för vidare rengöring från föroreningen den dödes kropp orsakade kallad *suffitio*, bestående av eld och vatten. Man strödde vatten över sig och klev över en eld. En teori var att föroreringsperioden varade i nio dagar, det vill säga ungefär sorgeperioden ut. Huset skulle också rengöras i en process kallad *exverrae*. Sörjandet och högtidligheterna som hörde samman med den dödes minne fortsatte åtminstone nio dagar efter begravningen, som avslutades med ett offer kallat *novendiale* och blev en fest till den dödes ära.

Antagligen var det också vanligt med större fester omkring gravarna runt ett *triclinium*-bord. En sak som redan framkommit tydligt i andra sammanhang är att processen att komma ihåg den avlidne fortsatte långt efter död och begravning. Arkeologiska fynd visar att man många gånger besökte gravarna regelbundet eller ofta. I samband med det lämnade man efter sig ytterligare offergåvor som man kanske antog att den döde skulle behöva. Romarna kallade de viktigaste av dessa tidpunkter för *inferiae* och *parentalia* (i februari månad). Festerna hörde samman med dyrkan av förfäder, *dis manibus*, och vid sidan av offergåvor lyste man upp gravarna med lyktor eller lampor.

Av de här många exemplen är det tydligt att många av antikens seder och traditioner som hörde samman med död, begravning och åminnelse, har överförts till den kristna traditionen i någon form.

Begravningsbord (*mensa*) i marmor. Ett begravningsmonument från klassisk tid, ca 350–325 f.Kr. Höjd: 59 cm. Längd: 98 cm. Djup 90 cm. En stor fyrkant som är dekorerad på tre av sina sidor. Föremålet har antagligen haft olika funktioner under tidernas lopp. På framsidan (till vänster på bilden ovan): En ung man säger farväl till en sittande kvinna, kanske den avlidne själv. Hon lyfter sin hand till sitt ansikte, en gest för sorg. Bakom henne lutar en liten flicka med korslagda ben mot hennes stol, medan en liten pojke står bakom mannen. På den vänstra sidan sitter en ungdom, kanske den avlidne, omgiven av fyra filosofer, två av vilka är inblandade i en diskussion (ej avbildad här). På höger (till höger på bilden) sida står en ung man med ena handen upplyft till ansiktet framför tre kvinnor. Den mittersta kvinnan sörjer och höljer sitt ansikte med sin hand. Här kan man inte se vem den döde kunde vara. Vissa anser att det kunde vara ynglingen som står, andra att det kunde vara den yngsta kvinnan längst till vänster. Acropolis Museum Athens, museum nummer NA 1955 NAM 90. © Acropolis Museum Photo Archive (fotografi: Socratis Mavrommatis, 2012). Med lov.